

Redactioneel

Als het land te klein is

Voormalig PvdA-fractievoorzitter en toenmalig burgemeester van Kerkrade, Thijs Wöltgens, stelde in het WBS Jaarboek van 1996 voor om Nederland maar bij Duitsland te voegen. Zijn argument was dat we economisch allang een deel van de bondsrepubliek waren, vergelijkbaar met Noordrijn-Westfalen. Er is zelfs discussie mogelijk over de vraag of Nederland als deelstaat van de BRD niet meer invloed in Europa zou hebben dan nu als een van de vele landen van de Europese Unie.

Het land was te klein! De verwijzingen in de media naar de Tweede Wereldoorlog volgden elkaar snel op. In *De Telegraaf* meldde zich een PvdA-comité dat Wöltgens wilde royeren.

Nu is het anders.

Minister van Financiën en voorzitter van de eurogroep Jeroen Dijsselbloem dacht eind november hardop na over de voordelen van een mini-Schengen. De kleine groep landen die zich naar zijn idee wél houden aan het verdrag uit 2000 om de interne grenzen af te schaffen en de externe te handhaven — Zweden, Oostenrijk, België en natuurlijk vooral Duitsland. Weg leek het klassieke Hollandse streven om als klein land te bemiddelen tussen de grote lidstaten Duitsland, Frankrijk en Engeland. Een douane-unie rondom Duitsland, dat was het voorstel.

Dijsselbloem kreeg een beetje bijval en wat meer afkeuring. Maar alles in het redelijke. Je lost met zo'n mini-Schengen niks op en we moeten Frankrijk niet vergeten hoor, was de reactie van eurocommissaris Frans Timmermans. Dat het Groot-Germaanse rijk zo in ere werd hersteld, viel niet te noteren.

Misschien omdat Duitsland nu een baken van idealisme lijkt, met het 'wir schaffen das' van Merkel. Misschien omdat begint te dagen dat voor zover sprake is van een te koesteren identiteit, deze amper de vlag en het vaderland van de populistten is, maar des te meer de te vuur en te zwaard bevochten publieke voorzieningen. Voorzieningen die we meer met onze directe buurlanden delen dan met landen wat verder weg.

Maar als die verzorgingsstaat dan zo van belang is, moeten we dat misschien ook liberaal Nederland inpeperen? In plaats van alleen de mensen die — rijk of arm — huis en haard verlaten hebben. Daar zou een klein land best eens groot in kunnen worden.

Verlangen naar politiek

Door **Wout Cornelissen**

Redacteur van *S&D*

In de aanloop naar de vorming van het kabinet Rutte II sprak PvdA-leider Diederik Samsom het verlangen uit naar een einde aan tien jaar 'heilloze polarisatie'. Het volk zou snakken naar een aanpak van de grote problemen.

Echter, de snelle beslissing om met de VVD in zee te gaan door standpunten 'uit te ruilen' betekende voor velen juist een ontluisterende ervaring. Toen VVD-fractievoorzitter Zijlstra onlangs suggereerde dat asielzoekers hier komen voor 'gratis ooglidcorrecties en borstvergrotingen', werd er direct alsnog een compromis gesloten: 'sober en rechtvaardig'. Immers, zo stelde Samsom in een interview, mensen 'kopen heel weinig voor verhalen' maar 'heel veel voor een concrete aanpak'.

Wie verlangt naar een 'verhaal' begrijpt volgens Wouter Bos, informateur van Rutte II, niet wat politiek is. In zijn *Volkskrant*-column stelde hij dat we moeten beseffen dat het sluiten van compromissen nu eenmaal onvermijdelijk is, helemaal in een 'versnipperd politiek landschap'. Bovendien waarschuwt hij dat het bij uitstek Geert Wilders is die een coherent 'verhaal' vertelt. Twee jaar geleden stelde politiek filosoof Marin Terpstra in *S&D* dat onze ervaring van ontluistering erop wijst dat onze democratie 'onttoverd' is. Hij riep ons op ons hieraan aan te passen. Zowel Bos als Terpstra ontwaart in het verzet tegen het sluiten van compromissen een populistisch verlangen om alleen het eigen gelijk vertegenwoordigd te zien en een miskenning van het feit dat er in een democratie altijd met onenigheid moet worden omgegaan. Wie zich verzet tegen compromispolitiek zou alleen maar de populisten in de kaart spelen.

Overtuigen doet dit niet. Ten eerste wordt verzet tegen een bepaald soort compromis verward met verzet tegen compromissen op zich. Ten tweede wordt gedaan alsof het vertellen van een 'verhaal' per definitie leidt tot populisme: de pretentie de exclusieve vertegenwoordiger te zijn van 'het volk', zoals in het geval van Wilders, maar ook in het geval van Zijlstra's VVD, die de 'hardwerkende Nederlander' opzet tegen 'gelukszoekers'.

Ontluistering kan productief zijn. Er ligt namelijk een verlangen in besloten naar een andere politiek dan een gemakzuchtige technocratische uitruil of een al even gemakzuchtige populistische polarisatie; een politiek die bestaat in het publiekelijk verwoorden en verdedigen van een samenhangende visie op het algemeen belang vanuit een welbepaald mens- en maatschappijbeeld en op de rol van de overheid in de verwezenlijking ervan. Zo willen we in het geval van het vluchtelingenvraagstuk horen of en hoe de gekozen pragmatische oplossing in overeenstemming is met een sociaal-democratische visie en met de constitutie en internationale verdragen.

Wat Samsom, Bos en Terpstra niet lijken te zien is dat uitruilpolitiek zelf ook een verhaal vertelt, namelijk dat waarden en overtuigingen politiek maar in de weg zitten. Intussen wordt het vertellen van 'verhalen' overgelaten aan Wilders en Zijlstra, die de publieke moraal steeds verder naar rechts doen opschuiven en het speelveld afbakenen waarbinnen de volgende uitruil plaatsvindt.

Wie een sociaal-democratisch verhaal wil horen, wordt zo of in de armen gedreven van partijen ter linkerzijde die dit verhaal nog wel vertellen, of raakt vervreemd van de politiek. Ontluistering eindigt dan in apathie – het uitdoven van ons verlangen naar politiek.

‘La France est en guerre’

De oorlogstoespraak van François Hollande

Ontzetting, verdriet en vooral woede waren na Parijs de overheersende emoties. Toch moeten politici juist nu het hoofd koel houden. Want als de ‘war on terror’ na 9/11 iets heeft bewezen, is het dat overhaast en ondoordacht militair ingrijpen zeer onverstandig is. De eerste reactie van Hollande stemt tot waakzaamheid.

RUUD KOOLE

Redacteur van S&D en hoogleraar politieke wetenschappen Universiteit Leiden

Na de vreselijke terreuraanslagen in Parijs in november dit jaar richtte de Franse president Hollande zich tot een buitengewone parlementaire vergadering: de verenigde vergadering van de nationale assemblee en de senaat. Dit ‘Congrès’ kwam drie dagen na de aanslagen in Versailles bijeen. Dat was heel bijzonder. De logistiek alleen al: de organisatie in korte tijd van de verplaatsing van alle parlementariërs van Parijs naar Versailles onder zeer zware veiligheidseisen vergde het uiterste van de ondersteunende diensten van het parlement en het Élysée. Bijzonder was ook het feit dat die parlementariërs daar bijeenkwamen om naar de toespraak van de president te luisteren en over die toespraak vervolgens de discussie aan te gaan, maar dat laatste in afwezigheid van de president. De symboliek van Hollande’s toespraak was kennelijk belangrijker dan het debat.

Het bijeenroepen van een dergelijke vergadering is sinds 1848 nog maar twee keer voorgekomen. Dat kwam omdat er lange tijd geen grondwettelijke grondslag voor was; alleen

voor het verkiezen van de Franse president in de derde en vierde Franse republiek kwamen beide huizen van het Franse parlement bijeen. Sinds 2008 is die mogelijkheid er wel door een wijziging van de grondwet van de Vijfde Republiek (1958). Nicolas Sarkozy maakte er in 2009 gebruik van om tegen het chique decor van het kasteel in Versailles zijn sociale en economische plannen bekend te maken. En nu dus Hollande. Het is heel begrijpelijk dat Hollande alles uit de kast haalde om onder die omstandigheden het volk plechtig te tonen dat president en volksvertegenwoordiging één zijn in de afkeuring van deze misdadige handelingen. Het ging erom in deze benarde tijden de eenheid van de Franse natie uit te stralen.

Maar er was meer dan symboliek. De toespraak bevat een aantal elementen die nadere aandacht verdienen.¹ Acties van politieke leiders in tijden van crisis zijn interessant om te analyseren, omdat die leiders vaak de gelegenheid gebruiken om visies te ontvouwen en maatregelen voor te stellen waarvoor in rustiger tijden weinig ruimte of belangstelling

is. Een crisis biedt kansen. En hoewel er geen twijfel over bestaat dat Hollande ook zeer begaan was met het lot van de slachtoffers, toont zijn toespraak in Versailles dat hij tegelijk op andere punten het ijzer wilde smeden toen het heet was. Hij vraagt ons ook hem te volgen. Maar moeten we dat voetstoots doen? Laten we kijken naar drie punten: de Franse waarden, de verandering van de Franse grondwet en het Franse leiderschap.

Franse waarden

Hollande had de terroristische aanslagen in zijn eerste reactie direct een 'oorlogsdaad' genoemd, die gericht was 'tegen de waarden die wij overal ter wereld verdedigen; tegen wat wij zijn: een vrij land dat zich richt tot de gehele planeet'. En in zijn toespraak enkele dagen later in het Congrès te Versailles verduidelijkte hij nog eens dat die oorlogsdaad gericht is tegen 'ons land, tegen zijn waarden, tegen zijn jeugd, tegen zijn manier van leven'. Frankrijk is immers een land van vrijheid, 'want wij zijn de bakermat van de rechten van de mens'.

Velen vielen hem bij. De Amerikaanse president Obama sprak in zijn reactie met een sterk Amerikaans accent de woorden uit van de Franse Revolutie: 'liberté, égalité, fraternité'. De Britse premier Cameron zei dat de terroristen alles willen vernietigen waar Groot-Brittannië en Frankrijk voor staan: vrede, tolerantie, vrijheid. 'Your values are our values', voegde hij daaraan toe. Premier Rutte bleef niet achter: 'We delen onze waarden en we delen onze beschaving. Nederland staat dus pal naast Frankrijk, in de bescherming en verdediging van alles wat ons lief is: onze veiligheid en onze vrijheid voorop.'²

Door zijn speech wilde Hollande tevens de leidinggevende rol bevestigen die zijn land in zijn ogen vanaf de Franse Revolutie heeft gespeeld in het publieke en intellectuele debat in de wereld. 'La France is nog steeds een licht voor de mensheid. En wanneer zij wordt geraakt, is het de wereld die zich in het schemerduister bevindt', aldus Hollande.

Het is de vraag of de waarden van de Franse Republiek, waarin 'laïcité' centraal staat, door andere westerse landen wel zo worden omarmd als nu werd gezegd. De zin 'May God bless the United States of America', waarmee elke Amerikaanse president een speech beëindigt, duidt daar niet op. En in Nederland waar de eerste politieke partij die een groot stempel heeft gedrukt op de Nederlandse politieke cultuur zich de Anti-Revolutionaire Partij noemde, gericht tegen de ideeën van de Franse Revolutie, zou een dergelijke omarming verbazen. Niet voor niets ontbreekt in de Nederlandse grondwet een preambule met gedeelde waarden. De staatscommissie die in 2010 een advies over de grondwet uitbracht, raadde juist af een preambule op te stellen, omdat in Nederland over gedeelde waarden toch geen overeenstemming zou zijn te bereiken.³ Dan is het op z'n minst opvallend om, zoals onder anderen premier Rutte deed, zonder meer van gedeelde waarden met Frankrijk te spreken.

Belangrijker is echter dat al deze reacties op de terroristische aanslagen wrang genoeg wonderwel corresponderen met de bedoelingen van IS, door Hollande consequent Daesh genoemd. In een persverklaring spreekt IS — anders dan een van de terroristen in theater Bataclan — niet van vergeldingsacties vanwege de bombardementen door onder andere Frankrijk op IS in Syrië en Irak, maar plaatst zij de aanslagen geheel in een religieuze strijd tegen een verderfelijke westerse cultuur. Parijs wordt de hoofdstad van 'perversiteit' genoemd.⁴

Daardoor geven de reacties op de aanslagen die spreken van een aanval op 'onze waarden' zo'n ongemakkelijk gevoel. Want dat is precies waar IS zegt op uit te zijn. Zeker, Hollande zei in zijn Congrès-toespraak dat Frankrijk niet in een 'beschavingsoorlog' is gestapt, omdat 'die moordenaars geen enkele beschaving bezitten'. Maar toch wringt hier iets. De grote nadruk op 'onze waarden' die het doelwit van de aanslagen zouden zijn, speelt IS, die juist het beeld van een cultuurstrijd wil

oproepen, in de kaart. Cultuurstrijd mobiliseert nu eenmaal beter dan het ombrengen van onschuldige burgers.

Ook in de toespraak van Hollande is die spanning merkbaar. Enerzijds ziet hij de aanslagen als een aanval op de waarden van de Franse Republiek, anderzijds plaatst hij die aanslagen in een reeks van IS-terreur in Denemarken, Turkije, Egypte, Libanon, Koeweit, Saoedi-Arabië, Turkije en Libië. Maar men kan bijvoorbeeld Saoedi-Arabië toch moeilijk zien als een land dat dezelfde 'waarden' koestert als Frankrijk.

Daarom en om andere redenen was het beter geweest om in reactie op de verschrikkelijke aanslagen in Parijs verwijzingen naar 'onze waarden' achterwege te laten, en die aanslagen krachtig te veroordelen om wat zij zijn: terroristische daden, gericht tegen onschuldige mensen en bedoeld om angst te zaaien.

Constitutionele veranderingen

Aan het Congrès stelde Hollande voor de Franse grondwet te veranderen. Die is volgens hem niet toegesneden op een situatie van terroristische aanslagen, zoals die zojuist hadden plaatsgevonden. De grondwet moet daarom worden aangepast, zodat de overheid — binnen de grenzen van de rechtsstaat — effectief kan optreden tegen dit 'oorlogsterrorisme', aldus Hollande. Op dit moment bestaan er volgens de Franse grondwet in feite slechts twee mogelijkheden om bijzondere bevoegdheden aan de overheid (de president) toe te kennen: de ene slaat op een situatie waarin de president bijzondere maatregelen neemt omdat het reguliere functioneren van de overheid door omstandigheden is onderbroken. De andere betreft de staat van beleg. Beide zijn zo ingrijpend dat je daar niet zomaar toe wilt overgaan. 'Wij zijn echter wel in oorlog', stelt Hollande, 'en dit nieuwe type oorlog met een nieuwe tegenstander vraagt om een constitutioneel regiem dat ons in staat stelt te handelen in een situatie van crisis'. Hollande wil dus

buitengewone maatregelen kunnen nemen zonder een beroep te hoeven doen op de staat van beleg.

Natuurlijk zal een grondwet op gezette tijden moeten worden aangepast aan veranderde omstandigheden. Maar bij het nemen van bijzondere maatregelen is grote prudentie vereist. Die moeten nu juist niet zomaar genomen kunnen worden. Het is te hopen dat de voorgenomen grondwetswijziging niet leidt tot een normalisatie van een uitzonderings-situatie, want iedereen is het erover eens dat de mogelijkheid van terroristische aanslagen voorlopig niet uit te sluiten is, zoals de recente aanslag in San Bernardino in de Verenigde Staten bewees. Frankrijk zelf kan daar helaas ook over meepraten: na de aanslagen op Charlie Hebdo en een kosjere supermarkt, eveneens in Parijs, en andere aanslagen elders in Frankrijk, volgden er de vreselijke gebeurtenissen in november. Wanneer die alle aanleiding zouden zijn geweest tot bijzondere maatregelen, hoe lang is dan nog de beperking tot een 'zekere

Door van een oorlog te spreken, speelt Hollande IS in de kaart

duur', waarover Hollande spreekt? Welke vrijheden worden beperkt en hoe lang dan? Wordt angst voor het terrorisme dominant in de ordening van onze samenleving? Glijden we niet nog verder af richting een 'surveillance state'?⁵

Het gebruik van het woord 'oorlog', ook door premier Rutte, stelt wat dit betreft niet gerust. Een paar dagen na de aanslagen publiceerde *Le Monde* een artikel waarin de toespraak van Hollande wordt vergeleken met de toespraak van de Amerikaanse president George W. Bush na 9/11 in 2001.⁶ De overeenkomsten zijn verbluffend. Waar Hol-

lande, zoals eerder aangegeven, spreekt van Frankrijk als bakermat van de rechten van de mens, sprak Bush over de Verenigde Staten als het Huis van de Vrijheid. In de toespraak van Bush kwam het woord 'oorlog' veertien keer voor; in die van Hollande dertien keer. Bush sprak over de 'war on terror'; Hollande begon zijn verhaal met 'La France est en guerre'. De Verenigde Staten bombardeerden Afghanistan; de Franse straaljagers werden nog voor de toespraak van Hollande opgedragen hun bommen los te laten op militaire objecten van IS in Rakka in Syrië. Beiden riepen op tot in-

De resultaten van de 'war on terror' zijn bedroevend

ternationale solidariteit in de strijd tegen het terrorisme. Verschil is dat Bush nog moest beginnen met anti-terrorisme-wetgeving, terwijl in Frankrijk dergelijke wetgeving al bestaat en hoogstens moet worden 'vervolmaakt'.

De resultaten van de 'war on terror' van Bush zijn bedroevend. De Parijse aanslagen zijn er het zoveelste bewijs van. Tegenwoordig wordt vaak gezegd dat bombarderen alleen onvoldoende is om de strijd tegen IS te winnen. Dat is winst. Maar veel belangrijker is de vraag of met het gooien van bommen, die altijd ook onschuldige burgers zullen raken, niet juist nieuwe terroristen worden gecreëerd. Terwijl de vluchtelingen crisis nu juist aan de bevolking van Syrië en Irak het morele failliet van IS laat zien omdat de massale vlucht van moslims naar het verderfelijker geachte Westen moeilijk gezien kan worden als een bewijs van het gelijkelijk van IS, riskeren bombardementen dit

'morele voordeel' van het Westen weer teniet te doen. Zonder een strategie gericht op het winnen van de *hearts and minds* van de lokale bevolking in Syrië en Irak, lijkt elke oplossing voor het jihadistisch terrorisme (ook de home-grown-variant) ver weg.

Frans leiderschap in Europa

Hollande wilde met zijn toespraak kracht uitspreken. Terecht wil hij nieuwe terroristische aanslagen proberen te voorkomen. De richting die hij kiest roept fundamentele vragen op. Hij deed daarbij een beroep op Europese solidariteit en stoffe in zijn toespraak artikel 42.7 van het EU-verdrag af, waarin staat: 'Indien een lidstaat op zijn grondgebied gewapenderhand wordt aangevallen, rust op de overige lidstaten de plicht deze lidstaat met alle middelen waarover zij beschikken hulp en bijstand te verlenen'. Wanneer het beroep op dit artikel zou leiden tot bijvoorbeeld betere samenwerking tussen inlichtingendiensten, is dat te verwelkomen. Maar het beroep op dit Europese artikel in plaats van op artikel 5 van het NAVO-verdrag vertelt nog iets meer. Frankrijk lijkt deze crisis te willen gebruiken om binnen Europa leidend te zijn. Op economisch gebied ligt de leiding bij Duitsland, maar op veiligheidsterrein ligt een kans voor het Franse leiderschap.

Daarvoor moet Europa volgens Hollande overigens ook wat minder streng zijn bij de toepassing van de begrotingsregels, waar Frankrijk al langer naar streeft. Veiligheid willen wij allemaal en veiligheid kost geld, toch? Of zoals Hollande het in Versailles zei: 'het veiligheidscompact gaat boven het stabiliteitscompact'. Het ijzer smeden als het heet is... De agenda van Hollande's toespraak in Versailles is duidelijk. De vraag is of wij die voluit moeten willen volgen.

Noten

1 De toespraak van Hollande is

te vinden op: www.elysee.fr/declarations/article/discours-du-president-de-la-republi-

[que-devant-le-parlement-reuni-en-congres-3/](http://www.elysee.fr/declarations/article/discours-du-president-de-la-republique-devant-le-parlement-reuni-en-congres-3/)
2 Persverklaring premier Rutte,

- 14 november 2015; www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2015/11/14/persverklaring-minister-president-rutte-14-november-2015.
- 3 *Rapport Staatscommissie Grondwet*, Den Haag, 2010, p. 37.
- 4 *La Croix*, 15 november 2015, 'Le communiqué de Daech, ou comment "enrober la brutalité dans une rhétorique puritaine"'.
5 David Lyon (2009), *Surveillance Society: Monitoring Everyday*
- Life*. Buckingham, Open University Press.
- 6 *Le Monde*, 17 november 2015: 'Après les attentats, les similitudes entre les discours de Hollande en de Bush en 2001'.

Aan de randen van de democratie – Turkije en de Europese Unie

Al meer dan tien jaar steunen sociaal-democraten, groenen en links-liberalen het Turkse streven om lid te worden van de Europese Unie. Nu president Erdogan met de dag autoritairder wordt, ligt dat misschien minder voor de hand. Maar je nu afwenden van Turkije zou cynisch zijn.

JOOST LAGENDIJK

Columnist bij de Turkse kranten Zaman en Today's Zaman en docent aan de Süleyman Shah Universiteit in Istanbul. Van 1998 tot 2009 lid van het Europees Parlement voor GroenLinks. Hij is mede-auteur van 'Het nieuwe Turkije. Europa's naaste buur in perspectief' (Eburon, 2015).

De toetredingsonderhandelingen en de Europese eisen waaraan Turkije als kandidaat-lid uiteindelijk moet voldoen, werden lang gezien als de beste manier om de progressieve krachten in Turkije een handje te helpen bij het versterken van de democratie in hun land. Een Turks lidmaatschap van de EU op termijn werd beschouwd als de best denkbare uitkomst voor beide partners: de EU zou er groter en sterker door worden, Turkije stabiel en welvarender.

De laatste paar jaar loopt dat zo gewenste proces van democratische toenadering echter steeds stroever. De EU heeft andere zaken aan haar hoofd en de animo voor verdere uitbreiding is verloren gegaan. In Turkije gedraagt voormalig premier en sinds 2014 president Recep Tayyip Erdogan zich steeds meer als een autocratische heerser die zich van kritiek niets wenst aan te trekken. Democratische

verworvenheden werden teruggedraaid en tegengeluiden met harde hand de kop ingedrukt.

In juni van dit jaar leek de dominantie van Erdogan en zijn partij, de Partij voor Gerechtigheid en Ontwikkeling (AKP), op zijn einde te lopen toen de AKP er voor het eerst sinds 2002 niet in slaagde een meerderheid in het Turkse parlement te veroveren. Bij de vervroegde verkiezingen van 1 november jl. lukte het de AKP echter toch weer voldoende stemmen te trekken om in haar eentje een regering te vormen. De komende jaren zullen Turkije en de EU het moeten doen met een uiterst zelfverzekerde president die vast van plan is door te gaan met zijn streven naar een 'Nieuw Turkije'. Dat wil zeggen een Turkije waarin de opvattingen van de ene helft van de bevolking die de AKP steunt (conservatief en gelovig) steeds dwingender worden opgelegd aan de

andere helft, die Erdogan in toenemende mate verafschuwt (links, liberaal, Koerdisch).

Dat roept de vraag op of de oorspronkelijke strategie van links Europa nog wel werkt. Heeft het wel zin om als EU te proberen Turkije op het democratische pad te houden als de Turkse leiders daar geen enkele boodschap aan lijken te hebben? Is het moreel en politiek nog langer verdedigbaar om te onderhandelen over een toekomstig EU-lidmaatschap met vertegenwoordigers van een regering die er niet voor terugdeinst om met geweld en via illegale methoden de oppositie monddood te maken? Of wordt Turkije door toonaangevende EU-landen inmiddels al lang niet meer beschouwd als kandidaat-lidstaat maar als een strategische partner die bijvoorbeeld onmisbaar is om de stroom Syrische vluchtelingen in te dammen?

Op de recente EU-Turkije top van 29 november in Brussel is op Turks verzoek besloten de onderhandelingen toch weer nieuw leven in te blazen. Moet links blij zijn met het Europese opportunisme om de Turken te vriend te houden en in te stemmen met nieuwe gesprekken omdat men Ankara nodig heeft op andere terreinen? Of is het beter de gesprekken over EU-lidmaatschap voorlopig op te schorten omdat Turkije niet meer voldoet aan de basale toetredingscriteria?

Gelegenheidscoalitie

In november 2002 wint de pas een jaar daarvoor opgerichte AKP tot veler verrassing de verkiezingen. De drie partijen die de jaren daarvoor een kabinet hebben gevormd onder leiding van het sociaal-democratische boegbeeld Bülent Ecevit halen geen van alle de kiesdrempel van tien procent. Ze worden afgestraft voor hun onderlinge gekrakeel, de geur van corruptie en vooral het onvermogen de zware financiële en economische crisis van 2001 het hoofd te bieden. Alleen de streng-seculiere Republikeinse Volkspartij (CHP), ooit opgericht door de stichter van het moderne Turkije, Mustafa Kemal Atatürk, slaagt er ook

in zetels in het parlement te bemachtigen.

De CHP is officieel een zusterpartij van de PvdA maar wordt door veel Europese sociaal-democraten beschouwd als het zwarte schaap binnen de Socialistische Internationale: veel te nationalistisch en gericht op het verdedigen van de belangen van de oude Turkse elite die sterk vertegenwoordigd is in het leger, de rechterlijke macht en de staatsbureaucratie.

Erdogan begon goed maar gedraagt zich steeds meer als despoot

Veel linkse Turken en Europeanen weten niet goed wat ze met de nieuwkomer aan moeten. Al snel blijkt echter dat de AKP uit ander hout gesneden is dan de islamitisch-fundamentalistische partijen waaruit veel van de AKP-leiders (waaronder Erdogan en de latere minister van buitenlandse zaken en president Abdullah Gül) voortkomen. De vrees dat de sinds 1999 met de EU gevoerde onderhandelingen over toetreding zullen worden bemoeilijkt blijkt onterecht. De door Brussel gewenste hervormingen op het gebied van democratie en mensenrechten worden versneld doorgevoerd en dat leidt binnen een paar jaar tot een aantal opmerkelijke doorbraken: de rol van de militairen in de politiek wordt teruggedrongen, marteling door politie en leger neemt zienderogen af en de Koerden krijgen stapje voor stapje meer rechten. In 2004 besluit de EU dat Turkije 'in voldoende mate' voldoet aan de zogenaamde Kopenhagen-criteria, de Europese minimumvoorwaarden op het gebied van democratie en mensenrechten, en dat betekent dat in oktober 2005 de toetredingsonderhandelingen kunnen beginnen.

De relaties tussen de conservatieve AKP en de Europese partijen die ideologisch het dichtst bij haar staan bekoelen echter snel.

Het aan de macht komen van Angela Merkel in Duitsland en Nicolas Sarkozy in Frankrijk, beiden uitgesproken tegenstander van Turkse toetreding, leidt tot een verwijdering die gedurende de daaropvolgende jaren steeds meer verwordt tot wederzijdse afkeer. Het resultaat is een merkwaardige gelegenheidscoalitie van politieke krachten die zich inzetten voor een Turks EU-lidmaatschap: aan de Turkse kant een sociaal-conservatieve partij met economisch liberale opvattingen en aan de Europese kant een combinatie van sociaal-democraten, groenen, links-liberalen en (meestal) radicaal-links.

Samenvallende agenda's

Na 2005 is er elk jaar wel weer een gebeurtenis of politiek initiatief dat de band tussen de AKP en Europees links verstevigt. In 2007 keert het leger zich via een verkapte coup poging tegen de verkiezing van Gül tot president. Links protesteert en de AKP plukt de vruchten van de toegenomen afkeer onder de Turkse bevolking van dit soort repressieve praktijken – en van de bloeiende economie – en wint glansrijk de verkiezingen. Gül wordt president en links Europa constateert met tevredenheid dat de hervormingsagenda's van de AKP en de EU praktisch samenvallen.

Een jaar later proberen seculiere hardliners binnen de rechterlijke macht, daarbij gesteund door de CHP, de AKP te laten verbieden door het constitutionele hof vanwege de vermeende islamitische ondermijning van de seculiere staat. De poging mislukt maar maakt duidelijk dat de strijd voor meer democratie en een onafhankelijke rechterlijke macht nog lang niet beslist is.

In 2009 lijkt de AKP serieus werk te maken van het oplossen van twee grote problemen die Turkije al lang verdeeld houden: de Koerdische kwestie en de discriminatie van de alevieten, een liberale stroming binnen de islam waartoe ongeveer twintig procent van de Turken zich rekent. Het zijn wederom twee punten die hoog op de EU-lijst van gewenste

veranderingen staan. Uiteindelijk komt van beide initiatieven niet veel terecht, maar het streven naar verandering verbindt de AKP en links Europa.

Toenemende twijfels

In al die jaren van relatief succesvolle samenwerking en concrete stappen voorwaarts zijn er bij een deel van links Europa ook twijfels over de oprechtheid van de AKP. Is premier Erdogan werkelijk de democraat die hij pretendeert te zijn of heeft hij een dubbele agenda?

Ook met de kennis van nu over de ommezwaaai van Erdogan na 2011, is mijns inziens de steun van links Europa voor het beleid van de AKP in de jaren 2002-2010 verdedigbaar. De AKP is in die periode de enige partij in Turkije die bereid is een groot deel van de Europese hervormingsagenda over te nemen. De CHP steunt die lijn aanvankelijk, maar verandert in 2005 van strategie en is vanaf dat moment een blok aan het been van iedereen die de macht van de oude elite wil doorbreken en van Turkije een democratischer land wil maken. Dat geldt in nog sterkere mate voor de nationalistische MHP die na 2007 weer in het parlement vertegenwoordigd is. Daar komt bij dat alle etnische en religieuze minderheden (Koerden, alevieten, niet-moslims) met wie Europees links zich sterk verbonden voelt, gedurende de eerste twee regeringsperiodes van de AKP fervente voorstanders zijn van toetreding tot de EU. Ook voor hen is de AKP, ondanks allerlei ideologische meningsverschillen, de enige partij met wie ze zaken kunnen doen, hoe frustrerend dat vaak ook is.

Hoewel het tempo van de hervormingen na 2006 geleidelijk afneemt en de twijfels over de motieven van de AKP toenemen, is er tot 2011 voor links in Europa simpelweg geen alternatief: alleen met behulp van de AKP kan Turkije democratischer gemaakt worden.

Die gedwongen samenwerking is ook het resultaat van de toenemende druk vanuit rechts Europa op de onderhandelingen die in 2005 zijn begonnen. Met name Sarkozy laat

geen gelegenheid voorbij gaan om duidelijk te maken dat Turkije wat hem betreft nooit lid zal worden van de EU, ook niet als het land aan alle voorwaarden voldoet. Die agressieve en onredelijke tegenwerking zet kwaad bloed bij zowel de Turkse bevolking als bij Sarkozy's politieke tegenstanders in Europa.

Maar het zijn niet alleen uitspraken van Merkel en Sarkozy die de AKP en links Europa lang bij elkaar houden. Tot ergernis van beiden worden de onderhandelingen al snel na aanvang feitelijk geblokkeerd door Frankrijk en Cyprus. De EU bevriest acht hoofdstukken als Turkije weigert het nieuwe EU-lid Cyprus te behandelen als iedere andere lidstaat – een gevolg van de nog steeds voortdurende tweedeling van het eiland. Frankrijk gebruikt zijn veto om nog eens vijf andere hoofdstukken te blokkeren en Cyprus doet hetzelfde met acht andere onderdelen. Gevolg is een totale stagnatie na 2010 als er bijna geen nieuwe hoofdstukken meer zijn waarover Turkije en de EU kunnen onderhandelen.

Die impasse heeft dus, voor alle duidelijkheid, niets te maken met het autoritaire optreden van Erdogan na 2011. Op dat moment had de EU zelf al iedere voortgang onmogelijk gemaakt om redenen die niets van doen hebben met de ontwikkelingen in Turkije maar alles met rechtse partijpolitiek en onopgeloste problemen op Cyprus.

Breukpunt

In 2011 wint de AKP met bijna vijftig procent van de stemmen voor de derde keer op rij te verkiezingen. Het is de beloning voor vier jaar stabiliteit, forse economische groei en toegenomen Turks zelfvertrouwen in de buitenlandse politiek. Erdogan is op het toppunt van zijn kunnen.

Dat absolute macht ook absoluut corrupteert blijkt echter al snel. Liberale en mondige AKP-parlementariërs zijn al voor de verkiezingen van de lijst gehaald en na zijn triomf omringt Erdogan zich alleen nog maar met ja-knikkende adviseurs en bevriende

conservatieve ondernemers die onderling de grote staatsopdrachten verdelen. Steeds nadrukkelijker promoot de AKP-leider de sociaal-conservatieve waarden die hem zo dierbaar zijn maar die hij in het verleden meestal voor zichzelf hield. Kritische journalisten krijgen het steeds moeilijker. Via overnames door AKP-gezinde zakenlieden komt een steeds groter deel van de media, met name tv-zenders, onder directe controle van Erdogan en zijn vertrouwelingen.

De impasse in de onderhandelingen heeft weinig te maken met het optreden van Erdogan na 2011

De echte breuk met de twee regeringsperiodes daarvoor vindt echter plaats in 2013. Eerst treedt Erdogan met harde hand op tegen de demonstraties rond het Gezi Park in het centrum van Istanbul. Dat aanvankelijk marginale verzet van een aantal jonge actievoerders tegen de bouw van een nieuw winkelcentrum groeit, mede als reactie op het brute optreden van de politie, uit tot een nationaal protest van iedereen die zich stoort aan het toenemend autoritaire optreden van Erdogan die steeds vaker terugrijpt op de oude en beproefde methode om de schuld voor al deze onrust in de schoenen te schuiven van duistere en jaloerse westerse krachten die het gemunt hebben op het zo succesvolle Turkije van de AKP.

Een paar maanden later brengt de bekendmaking van een groot aantal stevig onderbouwde corruptieaanklachten Erdogan en een deel van zijn familie en politieke vrienden in grote verlegenheid. Even lijkt hij te wankelen maar dan gaat hij in de tegenaanval. Volgens Erdogan is dit een coup poging van de Gülen-beweging, een invloedrijke sociaal-

religieuze beweging met wie de AKP lang heeft samengewerkt om de macht van de oude seculiere elite terug te dringen. Na 2011 zijn de verhoudingen tussen Erdogan en de beweging echter bekoeld. Volgens Erdogan proberen aan de beweging gelieerde rechters, officieren van justitie en politiechefs hem nu via deze aanklacht van de troon te stoten. De getergde AKP-leider slaagt erin de direct betrokkenen op non-actief te stellen en de onderzoeken stil te zetten. Daarna worden binnen een aantal maanden tienduizenden binnen de rechterlijke macht en de politie overgeplaatst of ontslagen. Regeringsgezinde media beginnen een hetze tegen iedereen die met de Gülen-beweging, inmiddels aangeklaagd als terroristische organisatie, in verband kan worden gebracht. Deze heksenjacht gaat door tot op de dag van vandaag en heeft geleid tot de sluiting of overname van volgens Erdogan verdachte banken, bedrijven, scholen, kranten en tv-zenders.

Erdogan's alleenheerschappij

Links Europa begint zich na beide confrontaties steeds vaker af te vragen hoe het nu verder moet met Turkije. Op verschillende cruciale terreinen (rechterlijke macht, media) dreigen de verworvenheden van de voorafgaande tien jaar teruggedraaid te worden. De onderhandelingen met de EU zitten muurvast en mede daardoor heeft Europa elke invloed verloren. Over democratische hervormingen heeft niemand het meer in de AKP, de oppositie is nog steeds te zwak en/of politiek onaantrekkelijk om als alternatieve partner op te kunnen treden.

De situatie wordt er niet beter op als Erdogan in augustus 2014 tot president wordt gekozen, als opvolger van de meer gematigde Gül wiens terugkeer in de dagelijkse politiek, bijvoorbeeld als premier, wordt geblokkeerd door Erdogan. Het nieuwe staatshoofd laat er geen misverstand over bestaan: omdat hij als eerste president rechtstreeks is gekozen (daarvoor koos het parlement de president), zou het voor Turkije beter zijn om de grondwet aan te passen aan die nieuwe situatie. Volgens

Erdogan moet het huidige parlementaire systeem worden vervangen door een presidentieel systeem 'Turkse stijl'. Wat dat precies betekent is niet helemaal duidelijk, maar dat Erdogan niet veel opheeft met de in andere presidentiële systemen gebruikelijke *checks and balances* staat wel vast. In de afgelopen jaren namelijk hebben al die potentiële controleurs aan macht ingeboet (Rekenkamer, parlement) of zijn onder invloed van Erdogan gekomen (justitie, media).

Dat zijn hekel aan critici inmiddels geen grenzen meer kent, blijkt onder andere uit de stortvloed aan rechtszaken 'wegens belediging van de president' die door Erdogan na zijn verkiezing worden geopend.

Hoop op kentering

In de aanloop naar de parlementsverkiezingen in juni 2015 maakt Erdogan, die bekendstaat om zijn strategisch vernuft, echter twee cruciale fouten. Hoewel de grondwet gebiedt dat hij zich als president neutraal opstelt, voert hij openlijk en agressief campagne voor de AKP. Belangrijkste inzet: een presidentieel systeem. Dat valt niet goed bij een deel van de AKP-achterban dat helemaal geen almachtige president wil (zeker niet als dat de steeds autoritairdere Erdogan wordt) en zich ergert aan de achteloosheid waarmee Erdogan de constitutionele beperkingen van zijn ambt aan de kant schuift.

Erdogan's tweede verkeerde inschatting heeft te maken met zijn poging de Koerdische kwestie voor eens en altijd op te lossen. Na twee jaar praten en onderhandelen met de gevangene PKK-leider Abdullah Öcalan, lijkt het er lang op dat een doorbraak mogelijk is op het grootste hoofdpijndossier voor elke Turkse leider sinds Atatürk. Maar in het voorjaar van 2015 stokt het proces. De electorale gevolgen voor de AKP zijn desastreus: nationalistische kiezers keren de partij de rug toe omdat Erdogan aan tafel is gaan zitten met een terrorist; veel conservatieve Koerden verlaten de AKP en kiezen voor de van oorsprong Koerdische

HDP (die mede daardoor voor het eerst de kiesdrempel weet te overschrijden) omdat ze teleurgesteld zijn dat twee jaar onderhandelen niets heeft opgeleverd.

Het resultaat van die twee inschattingsfouten is de eerste electorale terugval van de AKP sinds haar oprichting. De partij wordt weliswaar weer de grootste, met 40 procent van de stemmen, maar haalt geen meerderheid aan zetels in het parlement. Voor het eerst is de volksvertegenwoordiging nu een getrouwe afspiegeling van het Turkse politieke vierstromenland: conservatieven (AKP), seculieren/sociaal-democraten (CHP), nationalisten (MHP) en Koerden/links/liberalen (HDP).

Links Europa hoopt, net als veel Turken, dat dit het begin van het einde is van de AKP-dominantie en dat een coalitieregering ervoor zal zorgen dat Turkije terugkeert op het hervormingspad. Dat loopt echter anders.

Toch weer AKP

Al snel blijkt dat Erdogan niets ziet in een coalitie. AKP en CHP doen wel een poging maar niemand lijkt er echt in te geloven. Na 45 dagen zonder resultaat maakt Erdogan gebruik van zijn recht nieuwe verkiezingen uit te schrijven.

In de tussentijd zijn de omstandigheden in Turkije drastisch veranderd. In juli komen bij een zelfmoordaanslag door een Turkse sympathisant van de Islamitische Staat (IS) tientallen linkse en Koerdische jongeren om het leven. Voor de PKK is dit de bekende druppel (veel Koerden beschuldigen de AKP er al langer van dat ze IS tolereert om daarmee de Syrische en Turkse Koerden dwars te zitten) en in de loop van een paar weken worden tientallen agenten en soldaten vermoord. Het Turkse leger grijpt deze escalatie aan voor de start van massale bombardementen op PKK-stellingen in Turkije en Noord-Irak. Na een jarenlange wapenstilstand laait het conflict in het zuidoosten weer in alle hevigheid op.

Een tweede IS-zelfmoordaanslag in oktober in Ankara waarbij meer dan honderd doden vallen – weer vooral linkse activisten en Koer-

den – versterkt het gevoel bij veel Turken dat de jaren van geweld en instabiliteit waarvan men dacht afscheid genomen te hebben, zijn teruggekeerd. De AKP speelt hier handig op in door in de campagne te hameren op de noodzaak van een sterke regering die Turkije kan behoeden voor nog meer geweld en de kwakkelende economie weer nieuw leven kan inblazen. De centrale verkiezingsleus is: 'Stabiliteit of chaos'.

Het werkt. Op 1 november behaalt de AKP een grote overwinning. Veel nationalistische kiezers keren terug naar de partij die de PKK hard aanpakt; behoorlijk wat conservatieve Koerden hebben het helemaal gehad met de nieuwe terreurcampagne van de PKK, geven de HDP daarvan de schuld en kiezen ook weer voor de AKP; de meeste twijfelaars en nieuwe kiezers willen geen risico lopen en schatten in dat alleen de AKP in staat is Turkije met vaste hand te regeren.

Wat nu?

Veel Turken die tot de 50 procent horen die op 1 november niet op de AKP gestemd hebben, zijn sindsdien uiterst pessimistisch over de toekomst van hun land. Het geloof dat het ook anders kan is keihard de grond ingeboord. Met angst en beven ziet men dat Erdogan doorgaat met zijn intimidatie van critici en andersdenkenden.

Wat moeten linkse Europeanen nu doen? Het jaarlijkse rapport van de Europese Commissie (EC) over Turkije bevestigt dat er sprake is van een serieuze terugval op meerdere terreinen. De vraag dringt zich op of Turkije nog wel voldoet aan de Kopenhagen-criteria. Veel voorstanders van Turks EU-lidmaatschap vinden het steeds lastiger weerwerk te bieden aan de druk uit rechtse en populistische hoek om de onderhandelingen met Turkije voorlopig op te schorten. Volgens artikel 5 van het in 2005 vastgestelde onderhandelingsraamwerk moet de EC daartoe het initiatief nemen 'in het geval van een serieuze en aanhoudende schending in Turkije van de principes van

vrijheid, democratie, respect voor mensenrechten en fundamentele vrijheden en de rechtsstaat waarop de Unie is gebaseerd'. Zijn we inmiddels op dat punt aangekomen en is *business as usual* niet meer mogelijk nu het geweld in de Koerdische gebieden aanhoudt en ook de laatste kritische media dreigen te verdwijnen?

Links Europa moet de deuren naar Turkije openlaten, hoe frustrerend dat soms ook is

Tot nu toe hebben de meeste linkse Europeanen zich uitgesproken tegen het opschorten van de onderhandelingen omdat het wenselijk noch realistisch is. Alle direct betrokkenen in Brussel en Ankara beseffen terdege dat in dit geval uitstel vrijwel gelijkstaat aan afstel. Eenmaal stopgezet zal het praktisch onmogelijk zijn de onderhandelingen weer op te starten als de situatie in Turkije verbetert. Hoewel de precieze regels voor zo'n herstart door de EC moeten worden geformuleerd op het moment dat een voorstel tot opschorting wordt voorgelegd aan de lidstaten, hoeft je geen ziener te zijn om te beseffen dat zeker een aantal landen zal aandringen op unanimiteit bij de stemming over een eventuele herstart. Met andere woorden: als de boel eenmaal stilligt, kan vanaf dat moment iedere lidstaat een veto uitspreken over een nieuwe ronde onderhandelingen met Turkije. Dat betekent, gezien de huidige verhoudingen in Europa en de impopulariteit van verdere EU-uitbreiding, einde oefening.

Een tweede reden om tegen te zijn is de inschatting dat het toch nooit zal gebeuren. Dat heeft alles te maken met een sluipende ontwikkeling de laatste jaren waarbij voor veel lidstaten Turkije veranderd is van kandidaat-lidstaat in een strategische partner.

Over Turkse toetreding maken veel politici in Berlijn en Parijs zich al een tijdje geen zorgen meer omdat ze verwachten dat het toch nooit gaat gebeuren. Turkije heeft de laatste jaren echter steeds meer gewonnen aan strategisch gewicht voor de EU: van alternatieve energiedoorvoerder om de afhankelijkheid van Rusland te verminderen tot onmisbare partner in de strijd tegen IS en bij de pogingen het Syrische drama te beïnvloeden. De EU-Turkse top over vluchtelingen op 29 november is een ander voorbeeld dat duidelijk maakt dat de EU Turkije zo hard nodig heeft dat zelfs tegenstanders van toetreding bereid zijn in te stemmen met het openen van nieuwe hoofdstukken. Het is absoluut niet aannemelijk dat in de nabije toekomst een meerderheid van EU-landen van die inschikkelijke houding zal afstappen. Op dit moment de deur met Turkije dichtgooien uit woede en frustratie over de repressieve politiek van Erdogan is dus niet echt een optie.

Twee sporen

Als Turkije blijkbaar zelf de onderhandelingen wil voortzetten en de EU daarmee instemt om de strategische relatie met Ankara veilig te stellen, dan zit er voor links Europa niets anders op dan er, met de nodige gezonde tegenzin, maar het beste van te maken. Dat kan door in de onderhandelingen voorrang te geven aan de grootste twistpunten tussen de EU en Turkije: de inrichting van de rechtsstaat en het garanderen van allerlei fundamentele vrijheden (hoofdstuk 23 en 24). Tijdens die gesprekken zal moeten blijken of Turkije slechts voor de vorm bereid is daarover de discussie aan te gaan of dat de nieuwe AKP-regering serieus van plan is terug te keren naar de hervormingsagenda van de eerste AKP-kabinetten.

Men kan op goede gronden betwijfelen of dat laatste zal gebeuren zolang Erdogan de lakens uitdeelt in Turkije. Daar staat tegenover dat ook de AKP-leiding weet dat de Turkse economie aanzienlijke schade zal oplopen als de onderhandelingen met de EU mislukken

omdat het perspectief op stabiliteit en voorspelbaarheid, cruciaal voor buitenlandse investeerders in Turkije, daarmee wegvalt. Ook de harde confrontatie met Rusland, waaraan voorlopig geen eind lijkt te komen, dwingt Erdogan en de AKP ertoe, of men dat nu leuk vindt of niet, weer toenadering te zoeken tot de oude westerse ankers, de NAVO en de EU.

Om als links Europa onder die omstandigheden te weigeren de onderhandelingen met Turkije voort te zetten zou wel erg kortzichtig, ja zelfs cynisch zijn.

Een tweede argument om nu niet het bijltje erbij neer te gooien is de toegenomen aantrekkelijkheid van de tegenspelers van de AKP. De CHP was jarenlang een sektarische partij, gericht op herstel van de oude orde van voor 2002, anti-Europees en anti-democratisch. Dat is sinds een paar jaar echter langzaam aan het veranderen onder Kemal Kılıçdaroglu die van de CHP een echte 'Europese', sociaal-democratische partij wil maken. Links Europa heeft er alle belang bij dat proces nauwgezet te volgen en indien mogelijk in positieve zin

te beïnvloeden. Datzelfde geldt voor de HDP van de charismatische Selahattin Demirtas. Voorlopers van die partij waren alleen gefocust op de Koerdische kwestie en waren volledig afhankelijk van de PKK. De HDP heeft zich bewust opengesteld voor veel linkse en liberale Turken en probeert zich geleidelijk te ontworstelen aan de greep van de Koerdische *diehards*. Ook die ontwikkeling verdient de steun van links Europa.

De *civil society* in Turkije is een andere bron van hoop en inspiratie die niet aan zijn lot moet worden overgelaten. Van onafhankelijke verkiezingswaarnemers die met tienduizenden ervoor gezorgd hebben dat manipulatie van de uitslagen in juni en november onmogelijk was, tot lokale groepen die zich verzetten tegen de aanleg van een weg dwars door een natuurgebied. Aanmoediging, steun en hulp zijn het minste dat links Europa deze activisten kan bieden en dat gaat nu eenmaal beter als je, ook op officieel niveau, de deuren openhoudt. Hoe frustrerend dat vaak ook zal zijn.

De weerbarstige praktijk van de Europese rechtsstaat

De Hongaarse premier Victor Orbán kwam de afgelopen jaren nogal eens in opspraak vanwege zijn weinig democratische maatregelen. Telkens was er veel verontwaardiging, maar bleek de EU niet bij machte veel te veranderen. Ook andere lidstaten, waaronder Nederland, laten zich bij tijd en wijle weinig gelegen aan de spelregels van de Europese rechtsstaat: hoe kan dit beter?

JOYCE HAMILTON, ANNELIES PILON & JAN MARINUS WIERSMA

Stafflid bij het COC, coördinator van het WBS-Europafonds & fellow bij de WBS en Instituut Clingendael

De afgelopen jaren zien we dat meerdere EU-landen de regels van de rechtsstaat niet naleven en dat de andere lidstaten binnen de Europese Unie niet weten of en hoe ze hun collega's hierop kunnen aanspreken. Dat zagen we bij het uitzetten van de Roma door de regering-Sarkozy in Frankrijk, de zogenaamde enkele-feitconstructie in Nederland en de (grond)wetswijzigingen in Hongarije. In het verleden had de EU bij dergelijke schendingen de keus tussen politieke druk uitoefenen, de omweg van interne marktwerking te gebruiken of het land in kwestie te isoleren door het stemrecht te ontnemen op basis van Artikel 7 van het Verdrag. Met een dergelijke harde aanpak van een lidstaat – het geval Oostenrijk en de FPÖ van Haider – heeft de EU echter slechte ervaringen. Het toepassen van Artikel 7 is daarom een 'nucleaire optie'.

In 2013 gooide minister Frans Timmermans de knuppel in het hoenderhok en schreef hij samen met drie collega's een brief aan Commissievoorzitter Barroso met de vraag om een dialoog aan te gaan in de Europese Raad en de

Europese Commissie. Doel was een rechtsstatelijkheidsmechanisme waarbij in het geval van schendingen 'place and title' kunnen worden benoemd, in goed Nederlands 'naam en rugnummer', en de lidstaten erkennen dat zij onderwerp van zo'n dialoog kunnen zijn.¹ Ondanks aanvankelijke aarzelingen kwam de Europese Commissie van Barroso in het voorjaar van 2014 met een uitgewerkt voorstel.²

De Commissie wil dit mechanisme aanwenden als een land systematisch de rechtsstaat aantast.³ In het uiterste geval zou dat moeten leiden tot een beroep op Artikel 7 van het EU-verdrag met de mogelijkheid van het opschorten van stemrecht. Het mechanisme biedt de 'aangeklaagde' lidstaat echter wel de kans om dat te voorkomen. In het verleden heeft de Commissie een aantal keren rechtsstaatskwesaties op de agenda gezet door zich te beroepen op EU-regelgeving met betrekking tot bijvoorbeeld de interne markt (mediapolitiek, bestrijding corruptie). De Commissie wil het gat vullen tussen de 'soft power'-aanpak en het toepassen van Artikel 7.

De Raad van Ministers, als het ware verslaafd aan het aloude non-interventiebeginsel, heeft op Italiaans initiatief erkend dat de EU ook een verantwoordelijkheid heeft om de interne situatie in lidstaten te beoordelen, maar heeft daarvoor wel een zeer lichte formule gekozen door het thema slechts eenmaal per jaar te agenderen.⁴

Er is dus wel degelijk iets gebeurd sinds de brief van Timmermans c.s. De Commissie heeft een mechanisme ontwikkeld. De Raad heeft een werkafspraken gemaakt en mensenrechten binnen de EU is een van de

---

Lidstaten die de regels overtreden kunnen nauwelijks worden aangepakt

---

prioriteiten van het komend Nederlands voorzitterschap. Het onderwerp is dus niet meer taboe bij de Europese instellingen ondanks geopperde juridische bezwaren tegen rechtsstaatinterventies.

Maar het blijft gissen of er in de praktijk veel zal veranderen en of de bestaande problemen rond de rechtsstaat nu beter kunnen worden aangepakt. Bij wijze van gedachte-experiment hebben wij bij vier onderwerpen onderzocht wat de relevantie van de nieuwe afspraken zou kunnen zijn: de behandeling van de Roma-minderheid in Slowakije, de enkele-feitconstructie in Nederland en recente mediawetgeving in Hongarije. Ook de manier waarop Hongarije en Slowakije de afgelopen maanden met de vluchtelingencrisis zijn omgegaan komt aan bod.

De EU en de Roma

In april 2014 publiceerde de Europese Commissie een uitvoerig rapport over de toestand van de Roma in de EU. Daarin bespreekt ze

de voortgang die lidstaten hebben gemaakt bij de implementatie van nationale Roma-strategieën op vier kerngebieden: onderwijs, werk, gezondheid en huisvesting.⁵ Eerder, in 2011, heeft de EU het kader daarvoor vastgesteld.⁶ De Commissie koos voor aansluiting bij die strategie, omdat de Roma vooral veel te maken hebben met sociale uitsluiting en armoede.⁷ Het kader geldt voor alle lidstaten, maar de uitvoering is afgestemd op de specifieke nationale omstandigheden.

De problemen van de Roma zijn niet nieuw en ze beperken zich niet tot een aantal nieuwe lidstaten. Maar de uitbreiding van de EU in 2004 en 2007 zorgde wel voor een forse toename. De Roma in de voormalige communistische landen waren en zijn er slechter aan toe dan hun volksgenoten in rijkere EU-landen als Frankrijk of Spanje. Dit gegeven was een speerpunt tijdens de onderhandelingen over EU-lidmaatschap met een aantal van deze landen. De onderhandelaars maakten daarom afspraken over de aanpak van discriminatie en de verbetering van de sociaaleconomische situatie van de Roma.

Dat het tot 2011 duurde voor de EU met het kader kwam, was het gevolg van weerstand in veel hoofdsteden tegen bemoeienis van Brussel met het minderhedenbeleid. Dat zou de exclusieve verantwoordelijkheid van de lidstaten moeten blijven. Het verklaart ook de verpakking van het Roma Kader in de bredere '2020-strategie' en het vestigen van aandacht op hun problemen in het kader van het Europees Semester.⁸

Discriminatie

Discriminatie en het niet aanpakken daarvan kunnen niettemin wel degelijk onderwerp zijn van EU-rechtsstaatonderzoek. De EC stelt dat een lidstaat die zich daaraan systematisch schuldig maakt, op de vingers getikt kan worden op basis van artikel 7 VEU.⁹ In rapportages over meerdere lidstaten springt één kwestie er regelmatig uit: segregatie van Romakinderen in het regulier en speciaal onderwijs. Dit pro-

bleem staat al vele jaren op de agenda, maar de cijfers blijven verontrustend: In Slowakije is bij 58% van de lagere scholen sprake van segregatie, aflopend via Frankrijk (24%) naar Polen (3%).¹⁰

De EC noemt dit een fundamentele uitdaging. De lidstaten waar segregatie het hardnekkigst is – Tsjechië, Slowakije, Hongarije, Roemenië, Bulgarije en Griekenland – moeten hardere maatregelen treffen om deze situatie te beëindigen middels toegankelijk en ‘mainstream inclusive’ kwaliteitsonderwijs.

Slowakije

In 2011 aanvaardde de Slowaakse regering een strategie voor de inclusie van Roma tot 2020.¹¹ Overigens was dat niet de eerste keer. Vlak voor toetreding tot de EU aanvaardde het land ook zo'n tekst. In het document erkennen de Slowaken dat de situatie er voor hen sinds de ineenstorting van het communisme niet beter op geworden is. Armoede blijft een groot probleem. Maar ook discriminatie, politieel geweld en segregatie lijken moeilijk uit te bannen. Een oordeel van de EC uit 2014 bevestigt dit beeld.¹²

Incidenten van de afgelopen jaren vertonen een patroon dat de goede bedoelingen van de officiële Roma-strategie logenstrafte. De Europese Commissie trok in het geval van Slowakije vanwege de segregatie in het onderwijs aan de bel door het land via de zogenaamde ‘infringement’-procedure – vanwege een inbreuk op het EU-recht – op het strafbankje te zetten.¹³

De Commissie meent over voldoende bewijs te beschikken dat de Slowaakse overheid te weinig doet om het probleem aan te pakken. Ze stelde evenwel niet het rechtsstaatmechanisme in werking, maar gebruikte een andere mogelijkheid: een beroep op de bestaande antidiscriminatie-richtlijnen. Deze route kan uitmonden in een rechtszaak bij het Europese Hof van Justitie, maar niet in sancties zoals die wel mogelijk zijn als er voor Artikel 7 was gekozen.

In het geval van de Roma zijn er meerdere invalshoeken gekozen van waaruit de Europese Commissie en de EU lidstaten zoals Slowakije hebben aangepakt. Door meerdere instrumenten in te zetten is een geïntegreerde aanpak van discriminatie en segregatie mogelijk. De Roma-strategie van de EU berust vooral op vrijwillige afspraken over nationale maatregelen gebaseerd op ‘best practices’, ‘peer reviews’ en coördinatie van bijvoorbeeld de inzet van Europese fondsen.

Daarnaast kan de Europese Commissie ingrijpen op basis van antidiscrimatiebepalingen. Het nieuwe mechanisme dat aan Artikel 7 is opgehangen biedt de EU een aanvullende mogelijkheid, evenals de jaarlijkse fundamentele rechtendialoog van de Raad van Ministers. De EU beschikt over een mix van harde en zachte instrumenten. Bij de inzet daarvan blijkt voorzichtigheid vaak troef te zijn. In het geval van de Roma gebeurt er daardoor op deelterreinen wel iets, maar in de praktijk komt er voor deze groep geen einde aan de welhaast systematische discriminatie.

De EU en LHBT

Met het Verdrag van Amsterdam in 1997 werd de EU de eerste intergouvernementele institutie die seksuele gerichtheid als discriminatiegrond erkende in een internationaal verdrag. Artikel 13 legde de basis voor de bevoegdheid van de EU om discriminatie op grond van onder meer seksuele gerichtheid te bestrijden. Dit is tevens bevestigd in het Handvest voor de Rechten van de Mens in 2000, dat ook geldt voor de lidstaten. Nadien is seksuele gerichtheid opgenomen in verschillende beleidsinitiatieven van de Europese Commissie en de Kaderrichtlijn werkgelegenheid.

Sinds 2010 is het expliciet onderdeel van het Europees buitenlands beleid. Om andere landen aan te spreken op schendingen van de mensenrechten van LHBT zal de EU zelf een en ander op orde moeten hebben. De vraag is echter of de juridische normstelling ook

daadwerkelijk geïnternaliseerd is en breed gedragen is door EU en lidstaten.

In de onderhandelingsprocessen voor toetreding tot de EU spelen mensenrechten van LHBT een belangrijke rol. De Kopenhagencriteria bevatten 'respect voor mensenrechten' en 'bescherming van minderheden', zonder specifieke melding van LHBT. Door de voorwaarde van lidmaatschap van de Raad van Europa dienden kandidaat-lidstaten zich echter ook te houden aan jurisprudentie van het Europees Hof van de Rechten van de Mens, waaronder

---

Ook Nederland is niet altijd het braafste jongetje van de klas geweest

---

decriminalisering van homoseksualiteit. Vanaf 2000 kwam daar bestrijding van discriminatie op de werkvloer op grond van seksuele geaardheid in de Kaderrichtlijn werkgelegenheid bij.

Het Europees Parlement heeft gezorgd dat dit uitdrukkelijk deel werd van de onderhandelingen. Toetreding tot de Europese club bleek daarmee een test van waarden te worden die de EU zelf nog maar net had erkend met seksuele geaardheid als lakmoesproef. De druk van buitenaf heeft voorafgaand aan toetreding – in ieder geval op papier – gezorgd voor verbetering van de situatie van LHBT in de nieuwe lidstaten. Positieve voorbeelden zijn de huidige kandidaat-landen Albanië met LHBT-inclusieve 'hate crime'-wetgeving en Montenegro met een LHBT-strategie.

Vóór toetreding hebben staten er belang bij niet de reputatie te verwerven van het meest homofobe jongetje van de klas. Na toetreding valt die druk echter weg en blijken zij het aanzienlijk minder nauw te nemen met fundamentele mensenrechten.

Binnen alle EU-lidstaten is discriminatie, intimidatie en geweld tegen LHBT aan de orde

van de dag, zoals ook blijkt uit onderzoek van de FRA. Vele LHBT riskeren hun baan of huis te verliezen of van school gestuurd te worden als hun identiteit bekend wordt. Kwetsende uitspraken van politieke leiders en geweld blijven vaak onbestraft.

Wettelijke bescherming op basis van seksuele gerichtheid en genderidentiteit in de EU en in de lidstaten is een lappendeken van beperkte maatregelen en haperende uitvoering. Veel staten, inclusief Nederland, erkennen bijvoorbeeld homofobe en transfobe motieven niet in wetgeving voor 'hate crime' en 'hate speech', of passen deze niet toe in de praktijk. Politie en justitie treden niet op en daders blijven onbestraft. Dat geldt ook voor andere terreinen, zoals onderwijs, werk en gezondheidszorg.

Enkele-feitconstructie in Nederland

Ook Nederland houdt zich niet altijd aan internationale verdragen en Europese regelgeving als het gaat om LHBT-rechten, en wordt daar niet graag op aangesproken. De enkele-feitconstructie, die bijzondere scholen op godsdienstige grondslag de bevoegdheid gaf om homoseksuele docenten te weigeren of te ontslaan, was tot maart dit jaar onderdeel van de Algemene wet gelijke behandeling.

Begin 2008 heeft zowel de Hoge Commissaris van de Mensenrechten van de Raad van Europa als de Europese Commissie Nederland hier op aangesproken. De Nederlandse regering heeft deze kritiek echter afgewezen en de Raad van State om advies gevraagd hoe te voldoen aan de richtlijn zonder de strekking van de wetgeving te verliezen. De alternatieven leken nog meer ruimte voor het maken van onderscheid te creëren en leidden tot afwijzende reacties van deskundigen en maatschappelijk middenveld, waaronder COC Nederland.

Uiteindelijk heeft het nog zes jaar geduurd voordat dit artikel is geschrapt. Niet door de Nederlandse regering of in reactie op EU-interventie, maar door maatschappelijke druk en op initiatief van de Tweede Kamer. Een na-

drukkelijker rol van de EU had homoseksuele docenten zes jaar rechtsongelijkheid in wet en in werkelijkheid kunnen besparen.

Ook veelzeggend is het stilvallen van onderhandelingen over een brede antidiscriminatie-richtlijn in 2009 die de bestaande hiërarchie in bescherming voor verschillende discriminatiegronden zou moeten ophef-

Orbán kan onbekommerd de democratische rechtsstaat afbreken

fen.¹⁴ Een situatie waarin staten blijkbaar niet in staat zijn om minderheden voldoende te beschermen en de fundamentele mensenrechten van allen te garanderen, is bij uitstek het terrein waarop de EU gezien haar bevoegdheid verschil moet maken en haar Europese waarden gestand kan doen.

Orbán en democratie

In 2004 trad Hongarije samen met negen andere lidstaten toe tot de EU. Een periode van euforie en hooggespannen verwachtingen brak aan. Na een paar jaar raakten veel Hongaren hun vertrouwen in de EU kwijt, maar ook in de eigen regering en regeringspartij MSzP, zusterpartij van de PvdA. In 2010 werd de MSzP definitief aan de kant gezet en kwam Viktor Orbán, leider van het christendemocratische Fidesz, als grote verkiezingswinnaar uit de bus.

Tussen 2006 en 2010 liet ook een andere, nieuwe, extreemrechtse politieke partij van zich horen: Jobbik. In hun kielzog namen zij de Magyar Gárda mee ('Hongaarse Garde', een paramilitaire organisatie en dol op nazisymbolen). De opkomst van zowel Jobbik als de Magyar Gárda betekende voor Orbán een bedreiging op rechts. Daarom koos hij ervoor

zelf ook op te schuiven naar rechts en Jobbik als partner te omarmen.

Met een tweederde meerderheid wist hij zich verzekerd van steun voor een reeks voorstellen om de machtspositie van Fidesz te verankeren, daarmee de rechten van veel Hongaren indirect schendend. Een kleine selectie:

- ▶ de macht van het Hooggerechtshof is ingeperkt;
- ▶ een geheel nieuwe grondwet, met daarin bijvoorbeeld een nieuw kiesstelsel, waardoor het nog moeilijker is om direct gekozen te worden;
- ▶ 11 van de 15 rechters van het Grondwettelijk Hof werden door Fidesz benoemd (sommigen van hen zelfs zonder enige juridische ervaring of achtergrond); en
- ▶ een nieuwe mediawet.

Het was voldoende aanleiding voor de andere EU-lidstaten en de Europese Commissie om Hongarije op het matje te roepen. Daarbij is het echter gebleven, de Hongaarse regering is verder niet hard aangepakt.

Inperking van de persvrijheid begon met het uit de nieuwe grondwet verwijderen van de plicht van de overheid om mediamonopolies te voorkomen. Vervolgens richtte Orbán een nieuwe media-autoriteit op om toezicht te houden. De voorzitter hiervan geeft tevens leiding geven aan de Mediaraad (verantwoordelijk voor regulering van de inhoud van verschillende media), terwijl het parlement de leden van de autoriteit mag kiezen. En deze nieuwe autoriteit heeft op haar beurt de bevoegdheid om de voorzitters van alle publieke media in Hongarije aan te stellen.

Na onderhandelingen paste Orbán de mediawet op enkele punten aan. Toenmalig euro-commissaris Neelie Kroes gaf in een interview met het Hongaarse tijdschrift *Figyelő* aan dat dit volstrekt onvoldoende was, want media kunnen nog steeds beboet worden voor het aanwakkeren van haat tegen individuen, naties, gemeenschappen, minderheden en zelfs meerderheden.¹⁵ Ook kritiek op de regering is

strafbaar, terwijl spotjes en advertenties voor politieke partijen nagenoeg verboden zijn en oppositiepartijen nauwelijks ruimte krijgen. Bovendien kan men het uitzendrecht bij 'niet-gebalanceerde' berichten opschorten en is het verlengen van de zendvergunning voor kritische media bijzonder lastig gemaakt.

Het bekendste slachtoffer van deze laatste maatregel is de kritische radiozender Klub Rádió, die zijn frequentie in december 2011 verloor aan een nieuwe radiozender die wel voldeed aan de eisen: veel muziek, weinig commentaar.

In 2014 meldde de Hoge Commissaris voor de mensenrechten van de Raad van Europa dat ondanks de aanpassingen onder druk van de EU, de mediawet een 'chilling effect' heeft gehad op de journalistieke vrijheid, met name vanwege de dreiging van hoge boetes. Deze dreiging leidt tot zelfcensuur. Verder stelde hij vast dat de Mediaraad door politieke benoemingen nog altijd niet onafhankelijk is. Ook betreurt hij het dat de Hongaarse regering de strafwet niet heeft aangepast en dat laster nog steeds strafbaar is.¹⁶

De vluchtelingencrisis

Op dit moment neemt in de gehele EU de vreemdelingenhaat onder de bevolking toe. De Hongaarse en Slowaakse regering werken daar zelfs actief aan mee. Robert Fico, premier van Slowakije (SMER, nu nog zusterpartij van de PvdA)¹⁷, en Orbán laten geen gelegenheid onbenut om vluchtelingen, die zij consequent migranten noemen, weg te zetten als criminelen. Daarnaast hebben zij aangegeven alleen vluchtelingen te willen opnemen die christen zijn, omdat er volgens Fico '(...) in Slowakije geen moskeeën zijn.'

In Hongarije heeft Orbán in september nieuwe wetgeving aangenomen waardoor het oversteken van de grens strafbaar is. Beide landen verzetten zich tegen de herverdeling van de 120.000 vluchtelingen zoals de meerderheid van de Europese Raad eind september heeft besloten. Slowakije heeft aangekondigd

de EU voor de rechter te dagen, omdat de regering vindt dat het besluit niet bij gekwalificeerde meerderheid, maar unaniem genomen had moeten worden. Hun optreden wekt elders in de EU veel wrevel, maar het blijkt niet zo eenvoudig hun het zwijgen op te leggen of hen van koers te doen veranderen.

Slot

In hoeverre kan het rechtsstatelijkheidsmechanisme een verschil maken in deze vier voorbeelden? Welke voor- en nadelen kleven eraan? Het verschil tussen de mediawet en de andere gevallen is dat de schending van de persvrijheid veel duidelijker naar voren komt, omdat deze bij wet is vastgelegd. In het verleden is een rechtstreeks beroep op Artikel 7 in het geval van Hongarije echter herhaaldelijk als niet haalbaar van de hand gewezen. De EC koos ervoor interne marktwetgeving te gebruiken om de regering onder druk te zetten.

Het rechtsstaatmechanisme gaat uit van het niet meteen inzetten van de 'nucleaire optie' en biedt een middenweg. Hoewel er in het geval van Hongarije wel degelijk reden is voor een meer dwingende aanpak, zijn er andere politieke argumenten die daartegen ingaan. Wat als Orbán de aanbevelingen naast zich neerlegt? Komen er dan sancties? Zullen die een positief effect hebben of juist omgekeerd? De EC kan zo'n ingrijpende stap niet alleen zetten en heeft de steun van de Raad en het Europees Parlement nodig. Riskant dus. Wat zij ook beslist, het zal politiek worden uitgelegd. Dus ook bij Hongarije — of beter gezegd bij de huidige Hongaarse regering — dient niet bij voorbaat het sanctiemiddel te worden ingezet. Maar we kunnen het evenmin uitsluiten.

De enige manier om de schijn van partijdigheid te vermijden, is een onafhankelijk orgaan benoemen dat de staat van de rechtsstaat en de fundamentele rechten in de EU beoordeelt. Maar daarvoor ontbreekt de nodige steun. Voor het beschermen van de rechtsstaat beschikt de EU over meerdere instrumenten. Deze zijn niet optimaal, maar relativeren op

zijn minst het non-interventiebeginsel en dragen bij aan het ontwikkelen van een gezamenlijke cultuur van rechtsstatelijkheid.

De huidige instrumenten om staten aan te spreken op het schenden van de rechtsstatelijkheid bieden onvoldoende soelaas bij de bescherming van minderheden, zoals blijkt uit deze bijdrage. Zonder het risico van daadwerkelijke sanctie kunnen staten op oude voet voortgaan en EU-kritiek blijven negeren. Niettemin is het de vraag of het in werking zetten van het nieuwe rechtsstatelijkheidsmechanisme een juiste stap zou zijn.

Een 'peer-to-peer'-mechanisme zou eerder een 'gelijk speelveld' tussen staten kunnen creëren. Door onderling het debat over de specifieke normen aan te gaan, internaliseren

staten wat ook in regelgeving al is vastgelegd. Een intern zelfcorrectiemechanisme kan meer effect sorteren dan een hogere instantie die een tik op de vingers geeft. Dit werkt echter alleen als ook de Commissie leiderschap toont en daadwerkelijk bereid is werk te maken van fundamentele mensenrechten in beleid en regelgeving.

Het optreden van Orbán en Fico in de vluchtelingenkwestie raakt natuurlijk de kern van het Europese waardendebat en onze politieke cultuur, maar correctie vanuit de invalshoek van de rechtsstaat is juridisch te ingewikkeld. Dat laat uiteraard onverlet dat andere regeringsleiders en hun partijpolitieke families harde politieke tegenreacties kunnen doorvoeren.

Noten

- 1 Zie www.rijksoverheid.nl/documenten/brieven/2013/03/13/brief-aan-europese-commissie-over-opzetten-rechtsstatelijkheidsmechanisme.
- 2 Zie ec.europa.eu/justice/effective-justice/files/com_2014_158_en.pdf
- 3 EC (2014), *A new EU Framework to strengthen the Rule of Law*.
- 4 Presidency (2014), *Ensuring respect for the rule of law in the European Union*, Brussel, 14 november.
- 5 EC (2014), *Report on the implementation of the EU Framework for National Roma Integration*.
- 6 EC (2011), *Een EU-kader voor de nationale strategieën voor integratie van de Roma tot 2020*.
- 7 EC (2012), *Nationale strategieën voor integratie van de Roma: eerste stap van de uitvoering van het EU-kader Brussel*, p. 133; en EC (2013), *Verdere stappen bij de uitvoering van de nationale strategieën voor integratie van de Roma*, p. 454.
- 8 Europa 2020 is de groeistrategie van de EU voor de komende 10 jaar. En het Europees semester is het kader voor de afstemming van het economisch beleid van de lidstaten van de Europese Unie.
- 9 EC (2014), *A new EU Framework to strengthen the Rule of Law*.
- 10 Ibidem.
- 11 Zie ec.europa.eu/justice/.../roma_slovakia_strategy_en.pdf
- 12 Zie EC-rapport 2014. Zie noot 9.
- 13 Zie www.opensocietyfoundations.org/press-releases/european-commission-targets-slovakia-over-roma-school-discrimination
- 14 In Europees verband is het nu nog zo dat de ene non-discriminatiegrond – namelijk sekse en ras/ethniciteit – zwaarder wordt gewogen, beter wordt beschermd, dan een andere – bijvoorbeeld seksuele oriëntatie, leeftijd of handicap.
- 15 Zie freedomhouse.org/report/freedom-press/2013/hungary
- 16 Zie wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=CommDH%282014%2921&Language=lanEnglish
- 17 Naar aanleiding van Fico's uitspraken wil de S&D-fractie SMER schorsen: www.socialist-sanddemocrats.eu/news-room/until-robert-fico-shows-he-progressive-he-does-not-deserve-place-party-european-socialists.

Vluchtelingenverdrag is levende internationale solidariteit

De laatste tijd lijkt het ook voor sociaal-democraten bon ton om het VN-Vluchtelingenverdrag uit 1951 te bekritisieren: volkomen achterhaald en in tijden van hoge nood bovendien onuitvoerbaar. Wie op die manier aan de fundamenteën van het vluchtelingenrecht zaagt, draagt echter – weliswaar onbedoeld – bij aan het ongunstige xenofobe klimaat waar rechtspopulisten zo wel bij varen.

TOM EIJSBOUWS

Redacteur van S&D

In het vorige nummer van *S&D* hield Marijke Linthorst een pleidooi ‘om het migratiebeleid, in Nederland en in de EU als geheel, opnieuw te bezien’. Zij heeft met name ‘een probleem met het strikte onderscheid dat tussen politieke en oorlogsvluchtelingen en economische vluchtelingen gemaakt wordt.’

‘De eerste categorie geniet terecht de volle bescherming, terwijl de tweede uitdrukkelijk uit het vluchtelingenverdrag gehouden is. Ook economische vluchtelingen zijn meestal wanhopige mensen die om een kans vragen om voor zichzelf en hun eventuele kinderen een toekomstperspectief te creëren.’

De focus op vluchtelingen bevoordeelt bovendien de bemiddelde vluchtelingen, die onze grens halen. ‘De mensen die geen geld hebben voor mensensmokkelaars of andere bemiddelaars verkeren wellicht in veel erbar-

melijker omstandigheden. Kortom, het is nog maar de vraag of onze solidariteit ook terecht komt bij de mensen die onze steun het hardst nodig hebben.’ Beter is het volgens Linthorst om vluchtelingen ‘niet onmiddellijk toegang te geven tot alle voorzieningen, maar geleidelijk rechten op te laten bouwen’. Voor economische migranten moet jaarlijks quotum worden vrijgemaakt.¹

Het is goed om je af te vragen: waarom maken we zo’n strikt onderscheid tussen twee groepen migranten? Is er niet een ‘glijdende schaal tussen direct levensbedreigende omstandigheden en een uitzichtloze economische situatie...’, zoals ook Thomas von der Dunk in hetzelfde nummer betoogt (p. 51)? Is er geen mate van willekeur in de werking van het onderscheid? Bevoordelen we niet de verkeerde vluchteling?

Omroep West zond niet lang geleden een gesprek uit met een aantal vluchtelingen uit Syrië. Luidkeels beklaagden zij zich over hun opvang in Den Haag in het voormalige ministerie van Sociale Zaken. Een jonge vrouw die in Syrië Engels doceerde, deed het woord. Zij wilde niet meer in het centrum overnachten omdat er op haar kamer geen tv is en de deur niet op slot kan, zoals haar al maanden was beloofd. En het eten is slecht. Als het zo moet, gaat ze liever terug. Dit filmpje is inmiddels honderdduizenden malen bekeken op YouTube.² Schokkend, vluchtelingen zich zo negatief te horen uitlaten over opvang waarmee miljoenen mensen in de wereld dolgelukkig zouden zijn. Het wekt of versterkt de aanvechting om te vermoeden dat onze solidariteit inderdaad niet altijd bij de juiste personen terecht komt.

Zo kunnen onze ratio en onze emotie, de twee tegengestelde uitersten van onze intelligentie, elkaar goed vinden. De ratio van cijfers en verhoudingen wordt getroffen door de grote aantallen en door de willekeur van het scherpe onderscheid tussen vluchtelingen en economische migranten. De emotie speelt op bij sprekende gevallen van onredelijkheid en zelfs ondankbaarheid. Tezamen vormen deze twee een sterk koppel om de vanzelfsprekendheid en zelfs redelijkheid van het bestaande onderscheid en de daarop gebaseerde norm in twijfel te trekken en om een 'dilemma van sociaal-democraten' te construeren.

Maar is er wel een dilemma? De verplichting tot minimale bescherming van mensen die vluchteling zijn volgens artikel 1 van het Vluchtelingenverdrag van 1951 en die onze bescherming vragen is in zestig jaar de kern geworden van een internationale structuur van instellingen en regels om mensen in noodsituaties te beschermen, zelfs in weerwil van de nationale belangen. Dat is wereldwijde solidariteit, niet alleen tussen staten, maar ook tussen elkaars inwoners. Daarin zitten moeizaam bevochten akkoorden verpakt, en gedurende decennia beproefde praktijken, tussen landen, regeringen en internationale

instellingen die hun verantwoordelijkheid namen in moeilijke situaties. In die akkoorden zitten beperkte mogelijkheden van aanpassing aan de eisen van de situatie.

Je kunt natuurlijk een heel ander beleid voorstellen. Maar is dat een reëel alternatief? Is het niet vooral een vlucht uit de lastigheden van reële en bestaande solidariteit? Natuurlijk zijn de vluchtelingen er soms minder ellendig aan toe dan we ons graag voorstellen; natuur-

---

Je kunt natuurlijk een heel ander beleid voorstellen maar het is de vraag of dat wel haalbaar is

---

lijk hebben ze soms noten op hun zang. Denk je in hun situatie in. Ook de bemiddelde vluchtelingen hebben alles achter moeten laten. Mogen ze een mobiele telefoon, levenslijn in deze omstandigheden, hebben en laten zien? Natuurlijk halen we met die vluchtelingen van alles in huis. Gedoe, kosten, nakomende familieleden en wie weet wat nog meer! Solidariteit is lastig en irritant. Overigens waren de bovengenoemde vluchtelingen statushouders en waren ze door een fout onjuist geplaatst.

Maar met een voorstel voor beter beleid komt een nieuwe norm, een nieuw onderscheid, een nieuwe bescherming niet binnen bereik, Europees noch nationaal. Wel kun je het draagvlak aantasten van een bestaande norm, een bestaand onderscheid. Je kunt tegenstanders sterken in hun stemmingmakerij. Mij lijkt dat je als sociaal-democraat de grote inspanningen van bestuurders en vrijwilligers om bestaande internationale solidariteit te verwerklijken, niet moet ontmoedigen door de basis van hun werk ter discussie te stellen. Je kunt ze een hart onder de riem steken, de zichtbare en gefundeerde solidariteit verdedigen. Je kunt je schrap zetten op de

glijdende schaal, zeggen: laten we zien hoe we dit onwaarschijnlijke werk rondkrijgen!

Elke solidariteit is beperkt, zoals ook Marianne Linthorst schrijft, maar de beperking van deze solidariteit is goed vastgelegd tegen wegglijden onder het gewicht van gevoel en cijfers. De beperking tot 'personen die een gegronde vrees voor vervolging' hebben, uit artikel 1 van het Verdrag is een wezenlijke beperking van onze solidariteit. Beter dan gevoel, beter dan cijfers. Waarom nou net die beperking ter discussie stellen?

Fundering in getal en gevoel in plaats van in de bestaande normen en onderscheidingen kweekt bovendien foute bondgenootschappen. Misschien zoek je toenadering tot anderen aan de linkerkant bij wie het gevoel en de angst voor de cijfers ook opspelen; misschien wil je populistische wind uit de zeilen nemen, maar het vlak zal steeds blijken te hellen naar rechts. Je kunt op soortgelijke gronden vrijwel elke willekeurige sociale beschermingsnorm in twijfel trekken.

Neem de AOW, een toonbeeld van solidariteit in ons eigen sociale stelsel, iets minder oud dan het vluchtelingenverdrag. Ook geba-

seerd op een scherp onderscheid, namelijk naar leeftijd. De lijn kan onder druk verschuiven, zoals ze ook doet. Maar het onderscheid tussen mensen die recht op AOW hebben en hen die dat niet hebben, blijft overeind. Zo kun je ook binnen de termen van het vluchtelingenverdrag de lijn tussen hen die bescherming krijgen en de anderen verschuiven, op goede gronden, zoals ook gebeurt. Maar als de hele lijn ter discussie komt, wordt een erkende en geaccepteerde solidariteit tot aangeschoten wild. Het is niet moeilijk te zien of te horen welke gevoelens en wier streven daarmee feitelijk zijn gediend.

Mogen we dan geen veranderingen voorstellen? Jawel, maar niet via het ontkennen van reëel bestaande solidariteit, waaronder internationale solidariteit. 'Helaas is het de hoogste tijd om te erkennen dat er in de praktijk nauwelijks sprake is van solidariteit, met name in internationaal perspectief. Dat idee klinkt weliswaar mooi, maar is in feite gespeend van iedere realiteitszin', schrijft Marianne Linthorst op pagina 60.

Echt? Gespeend van elke realiteitszin? Lang leve het vluchtelingenverdrag.

Noten

1 M. Linthorst (2015), 'De worsteling met migratie', in: *S&D*

2015/5, pp. 59-60. Linthorst spreekt overigens van 'politieke' tegenover 'economische vluchtelingen', waarmee ze

vluchtelingen tegenover economische migranten bedoelt. 2 Zie www.youtube.com/watch?v=-5TBtiRsDGs.

5 JUNI DEMONSTRATIE

**ONDANKS ALLE REACTIE,
VOORWAARTS!
IJSCLUBTERREIN-AMSTERDAM
N.V.V. - S.D.A.P.**

DE HARTSTOCHT TUSSEN DE SOCIAAL- DEMOCRATIE EN DE VAKBEWEGING

Als de liefde pijn doet...

Dit najaar stond een PvdA-minister (Plasterk) tegenover de FNV bij de rechter. Het leek een zoveelste voorbeeld van de steeds moeizamer verhouding tussen sociaal-democratie en vakbeweging. Hoe ziet de nabije toekomst eruit? **TON HEERTS, HAN & HENDRIK NOTEN** en **ELLA VOGELAAR** schetsen de scenario's. Makkelijk is het nooit geweest, laten ze zien. Maar zonder meer verbinding met nieuwe maatschappelijke organisaties door zowel sociaal-democratie als vakbeweging, verliest het vechthuwendelijk zijn betekenis.

De noodzaak van linkse samenwerking

FNV-voorzitter Ton Heerts is natuurlijk dól op de PvdA maar hij roept ook vooral op tot linkse samenwerking. Zoals het nu gaat in Den Haag, is het hem te veel goede bedoelingen en te weinig actie. Dadelijk voert rechts ons zo naar een land met een ministelsel.

TON HEERTS

Voorzitter van de FNV

Nederland is geen eiland. Neoliberaal beleid gericht op zoveel mogelijk vrije marktwerking zie je in veel landen om ons heen. Maar daarmee is het nog geen autonome trend. Het is een gevolg van politieke keuzes. En Nederland loopt daarbij in Europees verband nogal eens voor de muziek uit. Denk aan de keuzes rond privatisering en aanbesteding van de energiebedrijven, de zorg of de hsl-lijn. De gemaakte keuzes hebben grote gevolgen voor de arbeidsmarkt en de arbeidsverhoudingen.

Wat zijn dan die gevolgen? Het overheersende beeld is voor mij duidelijk: de kwaliteit van de arbeid staat op verschillende fronten sterk onder druk. Dus ook de kwaliteit van de samenleving. Er is sprake van een *race to the bottom*. Arbeidsvoorwaarden worden over een breed front slechter. Hoogopgeleide, schaarse werkenden kunnen goede voorwaarden eisen, maar dat geldt niet voor werknemers aan de onderkant van de arbeidsmarkt, en in toenevende mate ook niet voor de middenklasse. En evenmin voor zzp'ers die in een groot aantal gevallen gedwongen worden veel te lage tarieven te hanteren.

Ik heb er al eerder op gewezen dat de zelfstandigenaftrek niet gebruikt wordt waar die in de kern in de jaren zeventig voor bedoeld was. Namelijk voor investeringen en scholing, voor verzekering tegen arbeidsongeschiktheid en de oude dag. Die aftrek gebruiken werkgevers nu vooral voor het drukken van de tarieven. Werkgevers en opdrachtgevers, ja zelfs verschillende overheden zoals Rijkswaterstaat en diverse gemeenten, denk aan de thuiszorg, sturen daar ook op. Dat zet het toenemende aantal zzp'ers in een ander perspectief.

Natuurlijk zijn er groepen die heel bewust kiezen voor een zelfstandig bestaan. Ook die groepen organiseren we als FNV. Maar we komen natuurlijk ook op voor mensen die in een gedwongen situatie terecht komen. Mensen die eerst hun ontslag krijgen en later alleen weer terug kunnen komen als zzp'er. We organiseren ook flexwerkers, maar logischerwijs minder dan mensen met een vast contract. Flexwerkers hebben vaak een te laag inkomen om daar ook nog eens contributie van te betalen (ook al krijg je korting met een lager inkomen) en zij bouwen minder een band op

Ton Heerts *De noodzaak van linkse samenwerking*

met het bedrijf en met hun collega's, dus het is lastiger hen te leren kennen als vakbond.

Maar betekent dit dat we alleen voor de 'insiders' opkomen en niet voor de 'outsiders'? Juist niet. Een aantal jaren geleden was het nog weleens lastig om de leden te overtuigen dat we ook voor de flexwerkers op moesten komen, terwijl die meestal geen lid waren. Maar onze leden zien de huidige trend ook, en beseffen dat de insider van vandaag heel goed de outsider van morgen kan zijn. Het aandeel werknemers dat afhankelijk is van een flexibel contract neemt immers hand over hand toe. Het is nu al meer dan een derde. Werknemersverzekeringen als WW en Ziektewet komen daardoor steeds meer onder druk te staan. Als deze ontwikkeling doorgaat zijn er straks alleen nog inkomensafhankelijke voorzieningen op gemeentelijk niveau.

Het ministelsel als liberale utopie

Voor ons is het onderscheid tussen voorzieningen en verzekeringen heel wezenlijk. Voorzieningen komen uit algemene middelen, of wellicht uit de nieuwe gemeentelijke belasting zoals D66 wil. Verzekeringen, volksverzekeringen en werknemersverzekeringen komen grotendeels uit premies. Dan gaat het om veel geld: rond de 50 miljard. Een verzekering is een recht, een voorziening een gunst. Verzekeringen garanderen een bepaald niveau van uitkeringen en geven mensen zekerheid dat hun inkomen niet te snel of te veel achteruitgaat. Werkenden bouwen rechten op, en betalen daar ook premie voor. Bij voorzieningen is het maar net hoeveel geld er beschikbaar is, en wordt vaak ook nog eens eerst gekeken wat je allemaal zelf wel kunt betalen.

De politieke partijen aan de rechterkant en de werkgeverslobby hebben het liefst een systeem met alleen voorzieningen. Dan verdwijnt alle bovenminimale sociale zekerheid en houden we alleen een ministelsel over. Iedereen die zijn werk verliest, arbeidsongeschikt wordt of met pensioen gaat, zit dan meteen

op bijstandsniveau. Als je al in aanmerking komt voor bijstand. Want er is een partner- en een vermogenstoets. Weg individuele financiële onafhankelijkheid. Dit staat haaks op alles wat we de afgelopen eeuw bereikt hebben en waar we als vakbeweging trots op zijn.

De waarde van het Rijnlandse model

Een ministelsel hoort bij het Angelsaksische model. We kennen de beelden uit Amerika. Nederland staat bekend om zijn Rijnlandse model, met constructief overleg tussen de betrokken partijen en een fatsoenlijk sociaal stelsel. Laten we zorgen dat we dat behouden. Daar hoort ook ons systeem van collectieve arbeidsvoorwaarden bij. Nette afspraken tussen werkgevers en werknemers waar iedereen in de sector aan gebonden is, zodat er niet geconcurrereerd kan worden op (slechte) arbeidsvoorwaarden. Een brede cao, waar veel mensen bescherming aan kunnen ontlenu.

Ook daarop zetten partijen als VVD en D66 de aanval in. Denk maar aan de inbreng van Halbe Zijlstra bij de Algemene Politieke Beschouwingen kort geleden. Hij vindt de cao en eigenlijk het hele overleg in de polder maar ouderwets. Diederik Samsom diende hem goed van repliek door te vragen wat nu eigenlijk ouderwets is: de vakbeweging of die werkgevers die uit heimwee naar de 19de eeuw liefst werken met dagloners zonder minimumloon? Ook vice-premier Asscher heeft in de Willem Drees-lezing flink afstand genomen van deze aanval op de cao en de werknemersverzekeringen, vooral vanwege de grote gevolgen voor de middenklasse. Of beter gezegd, het afzakken van groepen uit de middenklasse naar slechter betaald werk, gecombineerd met de slechtere kansen om vanuit een positie aan de onderkant van de arbeidsmarkt op te klimmen naar een betere positie. De VVD van Zijlstra wil nog veel meer afbreken in de bescherming van werknemers. Hij wil ook tornen aan de loondoorbetaling bij ziekte. Terwijl die berust op een akkoord met

Ton Heerts *De noodzaak van linkse samenwerking*

de werkgevers in 2002/2004 waar ook de aanpassing van de WAO onderdeel van was. Over die kant van de medaille hoor je hem niet, terwijl de toegang tot de nieuwe regeling, de WIA, steeds verder wordt afgegrensd.

Het evenwicht is zoek. Evenwicht in het beleid, maar ook in de arbeidsverhoudingen. Bij steeds meer opleidingen krijgen begrippen als vakbonden, arbeidsverhoudingen en Rijnlands model volstrekt onvoldoende aandacht. Het lijkt erop dat economisch denken en de neoliberal ingestoken visie het onderwijs steeds meer gaan beheersen. Daar moet ook iets aan worden gedaan. Het draait om macht en tegenmacht. Dat heeft ons ver gebracht in Nederland. Zo is ons hele sociale stelsel tot stand gekomen: met sociale strijd. Zonder de vakbond die een tegenmacht vormt zal de factor arbeid steeds meer alleen als een kostenpost worden gezien en ontstaat een race naar het putje. Veel werkgevers zien het voordeel van collectieve afspraken, maar er zijn wel ontwikkelingen waar wij bezorgd over zijn.

Sommige werkgevers shoppen bij wat wij 'gele bonden' noemen, als ze met de reguliere vakbonden geen cao overeen kunnen komen. Dat soort bonden heeft nauwelijks een achterban, en is alleen maar uit op de werkgeversbijdrage die hoort bij de cao. Het verwijt dat die werkgevers ons maken is dat wij niet bereid zouden zijn de cao te moderniseren. Maar in de praktijk maken ze een karikatuur van vernieuwing, door de cao terug te willen brengen naar een korte kernovereenkomst. Dan moet je als vakbond akkoord gaan met alleen maar verslechtingen. Als er evenwichtige voorstellen voor modernisering worden gedaan, waar ook de werknemers wat mee opschieten, valt daar wel degelijk over te praten. Denk aan meer zeggenschap over werktijden en meer mogelijkheden om arbeid en zorg te combineren. Als je doordenkt over de gevolgen voor de 'polder' als deze trend van omzeilen van de reguliere partners doorzet, is het overigens ook het einde van VNO-NCW. Het gedrag van

de gele bondjes kun je hen kwalijk nemen, maar vooral ook de werkgevers, die goedkope arbeid blijkbaar belangrijker vinden dan goede arbeidsverhoudingen en tevreden werknemers. Gelukkig zijn er ook fatsoenlijke werkgevers: sociale ondernemers en bepaalde familiebedrijven. Die laten vaak ook nog eens een hogere arbeidsproductiviteit zien dan bedrijven die het Angelsaksische model hantieren, waarbij alles zo goedkoop mogelijk moet.

Ondertussen doen wij ons best. We geven gastlessen op mbo's waarin we jongeren bijhouden. We hebben stakingen in de metaal voor een goede cao. In de kleinmetaal heeft dit inmiddels tot een goed akkoord geleid. We behartigen de belangen van alle mensen die op Schiphol werken en brengen ze samen vanuit diverse sectoren. Maar we hebben ook de politiek nodig. De overheid moet de kern van solidariteit in de samenleving overeind houden. Zowel in eigen land als in Europees verband hebben we daarom de politiek nodig. In Europa werken we in het EVV, het Europees Verbond van Vakverenigingen, samen met vakbonden uit andere landen. Het EVV doet zijn best in de lobby voor sociale Europese regels en beleid, maar dat is een taai strijd.

In Europa staat de politiek open voor de krachtige lobby van het bedrijfsleven. Kijk bijvoorbeeld naar wat nu gebeurt met de onderhandelingen over het vrijhandelsverdrag met de VS, TTIP. Daar zien het bedrijfsleven en veel politieke partijen gouden bergen aan extra groei, maar het dreigt te leiden tot een flinke inperking van vakbondsrechten. Het kost ons en het EVV heel veel moeite om daar aandacht voor te krijgen. Op nationaal niveau zie je iets vergelijkbaars. De werkgeverslobby voert aan de grond bij de politiek. Ze hebben ook een hele simpele boodschap: minder regels en lastenverlichting, en dan komt het allemaal goed. Want dan komt er meer groei, en kan de politiek de werkloosheid terugdringen en cadeautjes uitdelen. De VVD, D66 en delen van het CDA gaan daar blindelings in

Ton Heerts *De noodzaak van linkse samenwerking*

mee. De toekomstige koers van het CDA gaan wij met argusogen volgen. De sociale kant van de christen-democratie is de laatste tijd een beetje zoek geraakt. Bij D66 en de VVD staat elitair individualisme voorop. Bijvoorbeeld door te zeggen dat iedereen wel zzp'er kan worden, en zijn verzekeringen en pensioen zelf wel kan regelen. Zo'n benadering druist tegen alles in wat wij belangrijk vinden.

Wij moeten het bij onze agenda, die gaat over 'gewoon goed werk', over meer koopkracht en echte banen, vooral van de PvdA, de SP en soms van GroenLinks hebben.

Maar ook andere bewegingen zullen we moeten uitdagen om deel te nemen aan onze agenda om het neoliberale beleid te stoppen. Want zij hebben gevoel voor solidariteit, voor mensen met lagere en middeninkomens bij wie het niet allemaal vanzelf komt aanwaaien.

De PvdA is dus in principe een belangrijke bondgenoot, maar in dit kabinet met de VVD is het een moeizame samenwerking. Minister Asscher doet veel om de doorgeslagen flex terug te dringen, en voert de afspraken die we in 2013 hebben gemaakt in het Sociaal Akkoord zo goed mogelijk uit. Hij heeft volgens afspraak de Wet werk en zekerheid ingevoerd, en de Wet aanpak schijnconstructies. Dat helpt. Met goede wetgeving in de rug kunnen wij aanvullende cao-afspraken maken met echt goede arbeidsvoorwaarden. We hebben bij het ontwikkelen van die wetgeving flink onze invloed laten gelden, juist om de positie van mensen met een flexcontract te verbeteren. Dat hebben wij bijvoorbeeld al gedaan in de ziekenhuis-cao: mensen krijgen na een jaar een vaste baan. De overheid doet kleine stapjes met investeren van werk van bijvoorbeeld schoonmakers en beveiligers. Maar nog te vaak geeft de overheid het slechte voorbeeld omdat rendementsdenken en kostenbesparing vóór echte banen gaan. We botsen permanent met het kabinet als het gaat om de pensioenen. En natuurlijk over de bezuinigingen in de zorg. Aan de demonstratie 'Red de zorg' van 12 september is te zien dat we het volstrekt

oneens zijn over de situatie die nu in de zorg is ontstaan. Het was natuurlijk moedig dat staatssecretaris Van Rijn naar de demonstratie kwam. En ja, wij hebben zijn uitgestoken hand om te praten aangenomen. Maar in die hand moet wel iets zitten.

Decentraliseren naar gemeenten en zo veel bezuinigen werkt niet. Dat kost ook nog eens duizenden en duizenden banen, bijvoorbeeld in de zorg. Daar staat de teller al op 65.000! Er komt nu wat extra geld voor verpleeghuizen. Lang niet genoeg. Want de schandalige

---

De PvdA blijft een natuurlijke bondgenoot maar door de kabinetsdeelname staat dat wel behoorlijk onder druk

---

combinatie van langer thuis moeten wonen en tegelijk ingrijpend bezuinigen op thuis-hulp blijft in stand. Het leidt niet alleen tot tienduizenden ontslagen, maar ook tot een situatie waarin mensen hun werk niet meer goed kunnen doen. En dan het beschutte werk voor mensen met een arbeidshandicap. Het kabinet heeft onlangs een duidelijk signaal gegeven aan gemeenten die geen beschut werk willen realiseren. Desnoods krijgen ze dwingende regels opgelegd. Dat vinden we een goede zaak. Intussen laat het kabinet ons zoals het nu lijkt in de steek bij een belangrijk deel van het Sociaal Akkoord. We hebben afspraken over het via de cao repareren van het derde jaar WW, dat door het kabinet is wegbezuinigd. En we willen samen met werkgevers op de regionale arbeidsmarkt zorgen dat mensen weer makkelijker aan het werk komen, in samenwerking met de gemeenten en het UWV. Werkgevers en werknemers in de regio hebben immers het beste zicht op de vraag naar arbeid in de bedrijven en organisaties. Maar

Ton Heerts *De noodzaak van linkse samenwerking*

het kabinet komt niet over de brug met wat er nodig is om dat te kunnen uitvoeren. Als dit niet verandert dreigt echt een enorme kloof te ontstaan tussen ons en dit kabinet. Dus ook met de PvdA. Juist nu hebben we elkaar nodig. Hoe kunnen we elkaar beter vinden?

Als je teruggaat in de tijd was er een sterke band tussen het NVV en de SDAP en later de PvdA, in de tijd van de verzuiling. Vakbondsmensen zaten in partijorganen en hadden veel invloed op het beleid. Dat model zie je nog steeds in Scandinavische landen en deels in Groot-Brittannië. Dat is in Nederland niet meer van deze tijd, maar er is meer aan de hand. Toen in 1976 de FNV tot stand kwam, ging het NVV samen met het NKV. Dat maakte de FNV groter, maar de banden met de logische partner lossen. Het NKV raakte immers ook de band met de KVP kwijt, die opging in het CDA. De FNV groeide onder Johan Stekelenburg door naar meer dan een miljoen leden. En groter betekent tegelijk diverser, ook qua politieke oriëntatie. Uit peilingen blijkt een niet gering deel van onze achterban op partijen als VVD en D66 te stemmen, die toch echt een behoorlijk vakbondsvijandige agenda hanteren.

Maar ook de PvdA is natuurlijk veranderd qua beleid. Een belangrijke ontwikkeling was de Paarse periode, toen de PvdA onder oud-FNV'er Wim Kok een heel eind meeging in het steeds dominantere marktdenken. In de pas uitgezonden documentaire over zijn periode als minister-president gaf hij toe dat 'we' daar misschien wat in zijn doorgesloten, maar dat is een beetje laat. Nog steeds zijn er binnen de PvdA te veel mensen die blijven geloven dat het heil van de markt komt, en die vooroplopen in het hanteren van strikte begrotingsregels. Die bezuinigen belangrijker vinden dan investeren. Die rendementsdenken belangrijker vinden dan de menselijke maat. Ik ben ervan overtuigd dat we nu een stuk minder werklozen hadden gehad als dit kabinet beter had geluisterd naar ons pleidooi om tijdens de crisis te investeren in plaats van alleen maar te bezuinigen.

Zulke sterke personele unies als in andere landen tussen de sociaal-democratie en de vakbonden hebben we hier allang niet meer, maar in de voorgaande decennia was er altijd wel een blok binnen de fractie dat afkomstig was van de vakbeweging.

En dat lijkt me heel wenselijk. Voor de volgende lijst zullen we vast 'suggesties' doen.

Een mooie uitdaging voor Max van den Berg, die wij als een consequent links denker en doener kennen. Overigens hebben we ook

In plaats van elkaar te bestrijden op details moet links zich verenigen op de belangrijke punten

suggesties voor de lijsten van andere linkse partijen. We willen dat de PvdA weer een socialer en werknemersvriendelijk karakter krijgt, en dat er voldoende mensen in de fractie en de partijtop zitten die op z'n minst affiniteit met de vakbeweging hebben. En dan niet omdat dat voor ons als FNV prettig is, maar om óók mensen met een sociaal-democratisch hart weer aan te spreken. Kijk ook naar Groot-Brittannië, waar Jeremy Corbyn een nieuw links elan brengt, met grote affiniteit voor de belangen van werknemers. Een elan dat ook en juist jongeren aanspreekt. En zelfs in de VS wordt Hillary Clinton naar de kroon gestoken door een linkse kandidaat. Het is van groot belang dat de partijen aan de linkerkant beter gaan samenwerken. Ook in de politiek gaat het om macht en tegenmacht. Het gaat om een krachtig gezamenlijk geluid tegenover de neoliberale agenda van rechts. In plaats van elkaar te bestrijden op kleine verschillen zou ik graag zien dat de linkse partijen elkaar vinden op de belangrijke overeenkomsten.

Ton Heerts *De noodzaak van linkse samenwerking*

Ik zie wel een beweging in de PvdA die het beleid wil ombuigen naar de linkerkant. Ik hoor de voorzitter ook zeggen dat hij dat wil. De vice-premier heeft duidelijk stelling genomen in de Drees-lezing. En er is het document *Van waarde*. Maar het is niet genoeg. De PvdA heeft een heldere sociaal-democratische agenda nodig om mensen mee aan te spreken, en die zie ik nog niet. Ik denk dat dat hard nodig is, wil de partij maar ook de beweging nog bestaansrecht hebben in de komende periode.

Een brede linkse samenwerking vergt dat er een programma wordt ontwikkeld dat op een breed maatschappelijk draagvlak kan rekenen. Daarin zullen diverse bevolkingsgroepen en zeker de lagere en middeninkomens met elkaar moet worden verbonden.

De SCP-studie *Vershil in Nederland* uit 2014 brengt verschillen in kaart langs dimensies die veel breder zijn dan alleen inkomen. In de studie worden twee klassen en vier segmenten onderscheiden. Tussen de twee klassen aan de uiteinden van het spectrum, de gevestigde bovenlaag en het 'precariaat', benoemt het SCP de segmenten jongere kansrijken, werkende middengroep, comfortabel gepensioneerden en onzekere werkenden. De vraag is hoe de

werkende middengroep (die 27% van de bevolking omvat en daarmee de kern van een brede linkse alliantie) en comfortabel gepensioneerden (17%) kunnen worden verbonden met de onzekere werkenden en het precariaat (tezamen 29% van de bevolking). Zonder uiterwaard het niet uitsluitend op het eigenbelang gerichte deel van de kansrijke jongeren te vergeten. Dat vergt een aansprekende agenda met speerpunten gericht op verdere emancipatie en ontwikkeling waar het gaat om werk, opleiding en scholing, zekerheid en daarmee inkomensperspectief.

De vakbeweging kan deze agenda ondersteunen en versterken door gericht vakbondsmacht te ontwikkelen en in te zetten op plekken waar de gevolgen van de neoliberale agenda zichtbaar worden in de arbeidsvoorwaarden. Bijvoorbeeld bij de schoonmakers heeft de methode van 'organizing' naast een betere cao met hogere beloningen ook vooral veel begrip en respect bij de bevolking opgeleverd. Als we dit over en weer weten te verbinden aan de politieke agenda van links kunnen we inzichtelijk maken hoe het neoliberale beleid in de praktijk uitwerkt, maar ook dat een stem op de juiste partijen een verschil kan maken.

PvdA en FNV: samen alleen

De vakbeweging en de politiek voeren met hun verlangen naar uniformiteit de vorige oorlog. Werknemers hebben tegenwoordig te diverse verlangens. Niet een baan maar werk is het doel.

HENDRIK NOTEN & HAN NOTEN

Bestuurskundige en werkzaam bij AWWN resp. burgemeester van Dalftsen en oud-vakbondsman. Zij zijn samen eigenaar van de domeinnaam 'Huis van de Arbeid' en stellen die graag beschikbaar.

De afgelopen onderhandelingen tussen vakbonden en overheid hadden als inzet een nieuwe cao voor het rijksperoneel. Maar het kwam tot een stevige botsing tussen de FNV en verantwoordelijk PvdA-minister Ronald Plasterk. Het oplopende conflict tussen de twee kemphanen kwam tot stilstand tegen het hekje in de rechtbank, waarbij de Staat tot twee keer toe in het gelijk werd gesteld.

Die botsing was niet zo uitzonderlijk. Vooral in tijden dat de PvdA in de regering zit is de relatie tussen vakbeweging en sociaal-democratie over het algemeen slecht. Onder Den Uyl was Ien Dales niet bepaald populair. En wie herinnert zich niet het *bami-akkoord* over de herziening van de WAO? Wim Kok bleef ternauwernood in het zadel als politiek leider, terwijl hij niet lang daarvoor nog aan het roer had gestaan van de FNV. Van Wouter Bos kan ook niet echt gezegd worden dat het een vakbondsvriend was. Die gemengde gevoelens waren overigens wederzijds. Wat dat betreft gaat het op dit moment best wel aardig. Lodewijk Asscher slaagt erin de FNV dicht bij zich te houden en vice versa. Kwaliteit van werk, terugdringen van flex en het aanpakken van schijnconstructies; de vakbeweging heeft in jaren haar agenda niet zo goed vertegenwoordigd gezien op het ministerie.

Hoe dan ook, een analyse van de verhouding tussen de PvdA en de FNV is te mager wanneer die een natuurlijk bondgenootschap veronderstelt. Natuurlijk, beide organisaties komen voort uit de arbeidersbeweging en delen in die zin dezelfde ideologische geboortegrond. Maar dat is geen verplichting om ook in een continue staat van ideologische verwevenheid te verkeren. Het zijn twee bewegingen die op een eigen manier vormgeven aan hun ideeën, gestoeld op een gedeeld geloof in het belang van goede arbeid en goede arbeidsverhoudingen. Dat de uitkomsten daarvan niet altijd gelijk zijn en soms zelfs contrair aan elkaar is dan ook niet verrassend.

De PvdA is als politieke partij primair gericht op het vergaren van macht. Wanneer dat eenmaal gelukt is draagt zij als besturende partij verantwoordelijkheid voor het hele land en alle inwoners. Los van de eigen achtergrond wordt zij daarmee door de realiteit vaak gedwongen tot een vorm van progressiviteit, in de zin dat actie móét worden ondernomen. De vakbeweging is van oudsher gericht op het vergaren van macht en die macht wordt vervolgens ingezet tot het behoud van rechten, in eerste instantie voor haar eigen achterban. Het is daarmee in veel grotere mate een conservatieve beweging. Beide hebben op de

Hendrik Noten & Han Noten *PvdA en FNV: samen alleen*

lange termijn belang bij een sterk georganiseerde ander, maar botsingen zijn in bepaalde situaties onvermijdelijk.

Op het front van de arbeidsvoorwaarden zien we wel dat de FNV het moeilijk heeft. Er lijken wat barstjes in het vakbondsbastion te ontstaan waarbij vooral de klassieke rijder CNV een eigen koers begint te kiezen. Er is sprake van een toenemend aantal cao's waarvoor de grootste vakvereniging van Nederland niet wilde of mocht tekenen terwijl anderen dat wel deden. De casus belli in dit artikel – het overkoepelend loonakkoord voor het rijks personeel – is weliswaar inhoudelijk uniek, procesmatig past dit in een steeds belangrijker wordende trend. De Partij van de Arbeid beleeft ook niet haar makkelijkste tijden. Afnemende zetelaantallen en een kleiner wordende, verouderende achterban zijn ontwikkelingen die – onderbroken door de succesvolle verkiezingen van 2012 – al langere tijd spelen. Wat betreft het ledenbestand vertonen FNV en PvdA tot op heden behoorlijke overeenkomsten.

Kortom, er is geen sprake van een slechte relatie tussen FNV en PvdA. De relatieve huidige harmonie tussen de twee telgen van de sociaal-democratische familie is eerder bijzonder te noemen. Dat neemt niet weg dat er een duidelijk spanningsveld rondom de twee organisaties lijkt te bestaan. De vraag zou dan ook niet moeten zijn waarom de PvdA en FNV moeite met elkaar hebben. De vraag zou moeten zijn waarom zij gezamenlijk op dit moment zo'n moeizame relatie hebben met de rest van de wereld.

Solidariteit versus diversiteit

Het is niet ondenkbaar dat de moeite waarmee de vakbeweging en sociaal-democratie zich door het begin van de 21e eeuw bewegen ook veroorzaakt wordt doordat de wijze waarop zij macht organiseren langzaam maar zeker niet meer werkt, of in ieder geval ongemakkelijk aanvoelt in het huidige tijds-

gericht. Voor beide geldt dat de macht moest worden bevochten. Er was geen God, koning of kapitaal waarop gerekend mocht worden. De arbeider moest zich organiseren en dat deed hij door te collectiviseren vanuit het adagium 'eendracht maakt macht'. Daarmee

De manier waarop vakbond en sociaal-democratie hun macht organiseren is wellicht achterhaald

werd een simpel en gelijktijdig effectief model gevormd waarbij ideologie en organisatie samenvielen. Het komt ruwweg neer op de volgende redenering: om de emancipatie van de arbeider te volbrengen is solidariteit nodig. Die solidariteit moet je organiseren in collectiviteiten want dan genereer je macht. Om een collectiviteit in stand te kunnen houden moet je verdeeldheid uitsluiten en dat doe je door de belangen te uniformeren. Dat heeft het grote voordeel dat het individu als zodanig geen betekenis heeft en daarmee ook niet als persoon kwetsbaar wordt in de politieke strijd. Kortom: solidariteit = collectiviteit = uniformiteit = anonimiteit.

Het principe van machtsvorming en belangenbehartiging werd op deze wijze binnen de traditie van PvdA en FNV aan elkaar verbonden.

Solidariteit is de waarde die moet worden vormgegeven in een collectiviteit; dat vereist uniformiteit en zorgt ervoor dat de strijd op een onpersoonlijke, anonieme wijze gevoerd kan worden. Eendracht maakt nu eenmaal macht en diversiteit versplintert diezelfde macht. Het is niet zo dat we als sociaal-democraten tegen de individuele voorkeuren zijn als zodanig zijn. Het is wel zo dat individuele voorkeuren de macht van het collectief verzwakken. En daarmee wordt door diversiteit

Hendrik Noten & Han Noten *PvdA en FNV: samen alleen*

in arbeid en arbeidsrelaties de anonimiteit opgeheven, komt de uniformiteit onder druk te staan, weten we niet meer hoe we de collectiviteit moeten organiseren en zijn we bang dat we de solidariteit gaan verliezen. Dus moet zowel FNV als PvdA zich verzetten tegen diversiteit in arbeid en arbeidsrelaties. Dat is precies wat we in onze tijd zien gebeuren.

'Neoliberaaal complot'

Maar waar komt dat verlangen naar diversiteit toch vandaan? Toen een van de auteurs van dit artikel nog jong was en bij de Industriebond FNV werkte wisten we dat wel. Er was geen twijfel over. Het was een groot liberaal complot. Grootse ontwikkelingen als globalisering en individualisering lagen eraan ten grondslag. We waren daar zo van overtuigd dat we de wens om verschillen te mogen maken verwarren met het je onttrekken aan collectieve waardesystemen. Zelf invloed hebben op je werktijden, in overleg je vakantiedagen bepalen, het werd allemaal gezien als decollectivering en daarmee ondermijning van de solidariteit. Dat deze vragen voortkwamen uit een zich professionaliserende middenklasse die zich vrijvocht uit de sociale dwangbuizen van de verzuiling en dat diezelfde middenklasse van oudsher het fundament onder zowel de bond als de PvdA was, werd gemakshalve vergeten.

En dat was dom. Want het is onjuist om te veronderstellen dat de PvdA en FNV kracht ontleen aan het mobiliseren van de lagere sociale klassen. Bij diezelfde Industriebond FNV waren het de vaklieden, monteurs en procesoperators, die de machtsbasis vormden. Een groot deel van de mobilisatiekracht bestond uit het vermogen de onder- en middenklasse in hun tijd met elkaar te verbinden. Een ongemakkelijke spagaat waar men over het algemeen wel in slaagde en die we vandaag de dag steeds moeilijker lijken op te brengen. En de analyse klopte ook niet. Het was geen liberaal complot en het lag ook niet aan de globalisering.

Arbeidsverhoudingen gaan over hoe mensen zich verhouden tot arbeid. En dus niet over instituties die collectiviteiten vormen. Die instituties zijn het gevolg. Het instrumentarium dat die instituties gebruiken bestaat bij de gratie van het werk zelf. De cao, het

Het gaat om 'werk, inkomen en bestaanszekerheid', niet om 'banen, contract en verzorgingsstaat'

institutionele overleg in de polder, dit alles is houdbaar in een industriële samenleving waarbij taken keurig gesplitst zijn en kapitaal-goederen de inzet van mensen bepalen. Maar daar zijn nu een korte tijd een flink aantal zaken in veranderd. Niet door de globalisering of de opkomst van het neoliberale denken. Wel door de verandering in de organisatie van het werk en de kracht van de informatie.

Deze ontwikkeling naar meer diversiteit is er dan ook niet een van individuele preferenties of politieke keuzes. Het is precies andersom: de organisatie van de arbeid zoals die in het industriële tijdperk 'rationeel' was, maakte collectieve belangenbehartiging en mobilisatie van de arbeidersklasse mogelijk. De manier waarop dat wordt gedaan is echter randvoorwaardelijk. Door de verandering in de organisatie van de arbeid vandaag de dag, uitgelokt door de beschikbaarheid van goedkope productietechnologie en de toegankelijkheid van ('open source') informatie, is diversiteit een onontkoombaar feit. Taken zijn niet meer opgesplitst in strakke industriële processen en individuele mogelijkheden tot productie zijn enorm toegenomen. Persoonlijke voorkeuren hebben daar nauwelijks iets mee te maken. Misschien versnellen ze een en ander maar ze zijn zeker niet de bron van die verandering.

Hendrik Noten & Han Noten *PvdA en FNV: samen alleen*

Het nieuwe werken doe je thuis en dat doe je wanneer je dat het beste uitkomt. Bij buurtzorg maken ze zelf afspraken over wie wat wanneer doet. Voor cao-onderhandelaars is dat een gruwel. Want hoe moet dat dan met afspraken over werktijden? Of over functie-waardering? We mogen er allemaal van alles van vinden maar de werkelijkheid is dat het aantal zzp'ers enorm oploopt. Ook onder jongeren. Dat is misschien geen natuurverschijnsel, maar het is de vraag of dit de komende jaren substantieel gaat veranderen. De verwachte technologische ontwikkeling leidt tot een geheel andere situatie in de driehoek van arbeidsmarkt, organisaties en mensen. Gevraagde kennis en kwaliteiten zullen steeds sneller aan verandering onderhevig zijn. De levensduur van ondernemingen neemt af. De diversiteit op de arbeidsmarkt zal toenemen, de heldere grenzen van beroep en sector vervagen en dit alles heeft onvermijdelijk gevolgen voor de arbeidsverhoudingen. Gelijktijdig is op het niveau van waarden niets veranderd. Dus de vraag is niet óf maar hoe.

Natuurlijk hebben mensen nog steeds behoefte aan zekerheid van werk en inkomen. Willen ze graag dat er geïnvesteerd wordt in hun kunnen en kennen, willen ze graag een huis kunnen kopen. Dat is het probleem niet. Het probleem is dat in onze tijd zowel de FNV als de PvdA het realiseren van al die wensen afhankelijk maakt van een arbeidscontract dat is ingebed in een arbeidsvoorwaardenstructuur die weer is ingebed in het industriële denken over arbeid en organisatie van de vorige eeuw. Dat gaat gewoon niet lukken. We gaan de solidariteit niet overeind houden door de toenemende diversiteit tot vijand te betitelen. Het enige wat we daarmee doen is de 'professionele' middenklasse nog verder van ons vervreemden.

Roepen 'wij willen echte banen', ontkent deze ontwikkeling. De rest van de wereld wordt daar nijdig van. Volgens ons moet de oriëntatie van banen naar werk, van contract naar inkomen en van verzorgingsstaat naar bestaanszekerheid. Een prachtige opgave. Wij denken graag mee.

Opstaan en weer vallen: partij en vakbeweging

Dat de FNV en PvdA betere tijden gekend hebben, is zachtjes uitgedrukt. Intern, maar vooral ook onderling is er volop onrust. Toch gloort er hoop. Daarvoor zullen vakbeweging en partij echter wel aansluiting moeten vinden bij nieuwe maatschappelijke initiatieven als energie- en zorgcoöperaties.

ELLA VOGELAAR

Oud-minister voor Wonen, Wijken en Integratie en oud-vice-voorzitter van de FNV

Vóór de fusie met het NKV, behorend tot de katholieke zuil, was de band tussen het sociaal-democratische NVV en de PvdA lange tijd als vanzelfsprekend hecht. Beide ijverden voor bestaanszekerheid voor de arbeiders, verheffing van het volk onder het rode vaandel van het socialisme. De totstandkoming van de FNV in 1981 paste in de ontzuiling van de Nederlandse samenleving, die ook leidde tot het uiteenvallen van de rode familie. FNV en PvdA raakten minder vervlochten. In de periodes dat de PvdA in de regering zat en mede verantwoordelijkheid droeg voor looningrepen en verslechtingen in de sociale zekerheid, leidde die ontvlechting tot heftige confrontaties. Denk aan het verzet tegen de voorstellen rond de ziektewet van Ien Dales, het WAO-drama met Wim Kok en Elske ter Veld in de regering, en niet te vergeten het huidige conflict tussen de FNV en PvdA-minister Plasterk over het loonakkoord met de ambtenarenbonden. Ondanks die confrontaties bleef er door de jaren heen toch een gevoel van bondgenootschap bestaan, de talloze transfers van mensen uit

de vakbeweging die vooraanstaande posities gingen bekleden binnen de PvdA – en in mindere mate ook omgekeerd – vormen daar een illustratie van.

De laatste jaren is er sprake van een groeiende sympathie voor de SP onder FNV-leden. Veel bestuurders en kaderleden van FNV-bonden zijn al dan niet prominent lid van de SP. Mede onder hun invloed is er een herlevend activisme binnen de FNV. De vraag is wat dit betekent voor de relatie tussen de twee historische zielsverwanten. Aan de hand van mijn eigen ontwikkelingsgeschiedenis wil ik een poging wagen daarop te reflecteren.

CPN'er in de vakbeweging

Ik ben een kind van de democratiseringsbeweging van de jaren zestig. Op de golven van die beweging dreef ik de vakbeweging in. Eerst was ik betrokken bij de oprichting van de politieke studentenvakbond op de hogeschool De Horst in Driebergen en zodra ik in 1972 ging werken, werd ik natuurlijk lid van de 'echte'

Ella Vogelaar *Opstaan en weer vallen: partij en vakbeweging*

vakbond. In mijn geval was dat de ABOP (nu AOb), de onderwijsbond van de FNV. Binnen een jaar zat ik in het bestuur van de sectie vormingswerk voor werkende jongeren en niet veel later werd ik tot voorzitter daarvan verkozen. Ik werd actief lid omdat ik vond dat de bond een progressievere koers moest varen en de leden meer invloed op het beleid moesten krijgen. In onze sectie vormingswerk schaften we de verkiezing van afgevaardigden voor het congres af. We waren voor directe democratie. Ieder lid kon naar het congres komen en we stemden volgens het 'one man, one vote'-principe.

In de hoogtijdagen had de sectie 1200 leden, waarvan er 800 op een vrije zaterdag naar een congres kwamen. De door ons en andere delen van de ABOP gewenste progressievere koers hield in: een scherpere opstelling tegenover de regering, een keuze voor een brede vakbeweging die ook stelling neemt rond maatschappelijke vraagstukken als vrede en veiligheid en discriminatie.

Ook een onafhankelijker opstelling tegenover de PvdA stond op ons wensenlijstje. De rode familie was voor ons, vaak lid van een van de kleinere linkse partijen, passé. We vonden het onbestaanbaar dat de voorzitter van onze vakbond ook lid van de Eerste Kamer voor de PvdA was en ijverden ervoor dat zo'n combinatie van functies onverenigbaar werd. We vormden een gideonsbende in de vakbeweging. Sociaal-democratisch georiënteerde bestuurders maakten zich zorgen over deze radicalisering van wat ze gewend waren te beschouwen als 'hun' vakbeweging. In kranten verschenen artikelen over de grote invloed van met name de CPN in sommige FNV-bonden. CPN'ers, waaronder ikzelf, werden ervan beschuldigd rechtstreeks opdrachten te krijgen van het partijbestuur. Dat terwijl de CPN, beducht voor celvorming ('horizontalisering') in eigen gelederen, ons verbood onderling contact te hebben. Daar hielden we ons niet aan, niet in de partij en niet in de vakbeweging, want als je wat wilde veranderen moest je samen optrekken.

Daarnaast stond voor ons vast dat we om echte en duurzame invloed te krijgen niet kritisch aan de kant moesten blijven staan, maar ook zelf bestuurlijke verantwoordelijkheid moesten nemen in de vakbeweging. Ook dat werd in eerste instantie door de zittende, vaak met de PvdA verbonden bestuurders en kaderleden met argusogen bekeken. Zo werd ik zelf pas verkozen in het hoofdbestuur van de onderwijsbond na me drie keer verkiesbaar te hebben gesteld. Mijn verkiezing tot voorzitter acht jaar later werd overigens breed gedragen, een teken van gewijzigde verhoudingen. Gelouterd door de opgedane bestuurlijke ervaring koos ik als titel voor mijn aanvaardingsspeech het gematigde motto *Continuïteit en vernieuwing*. Inmiddels had ik de CPN al een aantal jaren vaarwel gezegd. Een belangrijke overweging daarbij was mijn ervaring dat om politiek resultaat te boeken je toch zaken moet zien te doen met de grote politieke partijen en dat klein links zich te veel beperkte tot getuigenispolitiek. De vorming van GroenLinks liet te lang op zich wachten en na een aantal jaren partijloos te zijn geweest, werd ik lid van de PvdA.

Opeenvolgende crises

Terugkijkend stel ik vast dat de brede vakbeweging die we nastreefden maar een aantal jaren als zodanig heeft gefunctioneerd. De FNV nam in de eerste helft van de tachtiger jaren actief deel aan de acties tegen kernwapens, sprak zich uit voor afschaffing van de dienstplicht, ijverde voor de pil in het ziekenfondspakket en steunde de strijd voor het recht van de vrouw op abortus. De tweede feministische golf inspireerde tot het vormen van aparte vrouwengroepen binnen de vakbonden, we voerden intellectueel hoogstaande discussies over het doorbreken van 'de heteroseksuele norm' en ijverden voor goede voorzieningen om arbeid en zorg te combineren. We voerden actie tegen 'Bestek 81', dat voor ons symbool stond voor de afbraak van de verzorgings-

Ella Vogelaar *Opstaan en weer vallen: partij en vakbeweging*

maatschappij, en wisten de FNV in die strijd aan onze zijde. Maar dat bleek onvoldoende om het tij te keren, we kwamen in een diepe economische crisis terecht met een sterk oplopende werkloosheid en bezuinigingen in de collectieve sector. De vakbeweging werd in het

Naast het voeren van acties zal de FNV compromissen moeten sluiten

defensief gedrongen en verloor met name in de industriële sectoren veel leden. Dat leidde tot een heroriëntatie, we gingen weer terug naar onze kerntaken rond arbeid en inkomen en de individuele belangenbehartiging kreeg meer aandacht. We voerden verhitte discussies over deze koerswijziging en vreesden dat de FNV zou verworden tot een sociale ANWB in plaats van een strijdorganisatie. Eind jaren tachtig wist de FNV weer een offensieve koers te ontwikkelen. Op 8 oktober 1988 vond de voor toen grootste vakbondsmanifestatie van na de Tweede Wereldoorlog plaats, meer dan 150.000 mensen demonstreerden op het Museumplein in Amsterdam. De kramen waar de bonden zich presenteerden stonden zij aan zij met stands van milieuorganisaties en migrantengroepen. Het elan was terug, je was trots om onderdeel van deze beweging te zijn. Na jaren van ledenverlies was er ook weer aanwas: in september 1990 werd het miljoenste lid ingeschreven.

Van 1989 tot 1994 zat de PvdA met het CDA in een kabinet, met Wim Kok als vice-premier. De plannen tot inkrimping van de WAO leidden tot een heftige confrontatie tussen de FNV en de PvdA. Prominente vakbondsbestuurders zegden publiekelijk hun lidmaatschap van de PvdA op. Dit patroon van confrontaties tussen de PvdA en de FNV als de PvdA regeringsver-

antwoordelijkheid draagt en maatregelen treft die de vakbeweging onwelgevallig zijn, herhaalde zich in de jaren daarna met een zekere regelmaat. Ik heb het zelf meegemaakt toen ik, inmiddels vice-voorzitter van de FNV, bij het aantreden van Paars I werd geconfronteerd met een forse bezuiniging op de Arbeidsvoorziening. De FNV had nog maar zeer recentelijk na veel wikken en wegen bestuurlijke verantwoordelijkheid genomen voor deze polderinstelling van overheid, werkgevers en werknemers. Na maanden van onderhandelingen met minister Melkert bereikten de sociale partners een akkoord, dat een aantal scherpe kantjes van de bezuinigingen afhaalde.

Een andere ervaring betreft het plan van het kabinet-Balkenende IV om het ontslagrecht te versoberen. Ik was in dat kabinet de enige PvdA-minister met wortels in de vakbeweging en heb, helaas zonder succes, als een soort olievrouwetje getracht te komen tot een oplossing die voor zowel vakbeweging als werkgevers en kabinet aanvaardbaar zou zijn. En nu is daar een nieuw dieptepunt in de verhoudingen tussen een kabinet waar de PvdA deel van uitmaakt en de FNV rond het ambtenarenakkoord dat minister Plasterk heeft afgesloten met een meerderheid van de bonden, maar zonder de grootste, de FNV-bond.

In de periode na de fusie tussen NVV en NKV hebben zich de nodige ups en downs voorgedaan in de relatie tussen de PvdA en de FNV. We bevinden ons nu weer in een periode van verwijdering. Daarvoor zijn oorzaken aan zowel PvdA- als FNV-zijde aan te wijzen. De PvdA heeft een groot deel van haar traditionele ahang verloren aan de SP en in mindere mate ook aan de PVV. Na het afschudden van de rode veren en de steun van de PvdA voor veel neoliberal beleid (denk aan marktwerking in de zorg, de sociale zekerheid, het vervoer en energievoorziening en de overheid benaderen als bedrijf), herkenden velen zich niet meer in de partij. De deelname aan het huidige kabinet met de VVD heeft dit proces nog versterkt,

Ella Vogelaar *Opstaan en weer vallen: partij en vakbeweging*

het ledenverlies zet gestaag door en in de peilingen staat de PvdA er beroerd voor. Ik neem waar dat er bij een grote groep partijleden een verlangen is naar herbronning van onze sociaal-democratische principes.

Van waarde en linkse bundeling

Het project 'Van waarde' van de Wiardi Beckman Stichting is daar een uitdrukking van en biedt goede aanknopingspunten om de oude waarden met betrekking tot bestaanszekerheid, goed werk, verheffing en verbinding opnieuw te laden. Deze onderstroom krijgt echter onvoldoende vleugels omdat het kabinetsbeleid er vaak mijlenver van afstaat. Wil de PvdA weer aantrekkingskracht verwerven voor grote groepen mensen, dan zal ze het gedachtengoed van 'Van waarde' tot leidraad van het nieuwe verkiezingsprogramma én van haar handelen moeten maken.

Voor het ontwikkelen van een wenkend links perspectief zou de partij ook het initiatief moeten nemen om tot progressieve samenwerking te komen. De versnippering op links is funest. Daartoe behoort wat mij betreft ook de SP. Duidelijk is dat de PvdA en de SP op bepaalde terreinen grondig van mening verschillen, bijvoorbeeld wat betreft de Europese samenwerking. Maar het valt niet te ontkennen dat de SP op dit moment sterker geworteld is onder de lagere en middeninkomens dan de PvdA, en een activistisch kader heeft dat sterk vertegenwoordigd is in de vakbeweging. De SP lijkt de laatste jaren ook in te zien dat zonder bestuurlijke verantwoordelijkheid te nemen de invloed beperkt blijft. En als die verantwoordelijkheid er naast lokaal en provinciaal ook op landelijk niveau komt, zal de SP geconfronteerd worden met dezelfde dilemma's als andere progressieve partijen die in het landsbestuur zitten.

Voor de FNV ligt er de opgave om het hernieuwde activisme in eigen gelederen verder te versterken op basis van eigen kracht en positie in de samenleving. De succesvolle acties

van de afgelopen jaren door de schoonmakers voor een betere betaling en meer respect, recentelijk tegen ontslagen in de thuiszorg en voor afschaffing van het minimumjeugdloon, zijn daarvan geslaagde voorbeelden. Maar ook voor de FNV geldt dat zij dit activisme moet weten te combineren met het sluiten van compromissen met werkgevers en regering om de belangen van haar leden zo goed mogelijk te behartigen.

Mijn ervaring is dat als je als activist de vakbeweging binnenkomt en vervolgens bereid bent bestuurlijke verantwoordelijkheid op je te nemen, dit alleen met enig succes kan als je erkent dat politieke én vakbondssuccessen zich afspelen binnen de smalle marges van het mogelijke en dat het sluiten van compromissen daarbij onvermijdelijk is. De kunst is om daarbij wel geloofwaardig te blijven voor de achterban. Voor het slagen daarvan is het van groot belang dat mensen in de linkse partijen en de vakbeweging zich in elkaars positie kunnen verplaatsen en elkaar de ruimte geven om het eigen verhaal te blijven vertellen. Transfers van personen tussen politiek en vakbeweging kunnen aan dat wederzijdse begrip bijdragen.

Tot slot: het is bijzonder om te zien dat zich in de samenleving een krachtige onderstroom vormt waarin mensen zich in allerlei nieuwe collectiviteiten verenigen. Ik zie energie- en zorgcoöperaties die worden opgericht, buurten dorpshuizen die in zelfbeheer worden genomen en groene initiatieven die op talloze plekken ontstaan. Bij de totstandkoming van vergelijkbare initiatieven in het begin van de twintigste eeuw speelde zowel de vakbeweging als de sociaal-democratische partij een belangrijke rol. De vraag of de vakbeweging en de partij zich afzonderlijk én gezamenlijk aan de huidige negatieve spiraal van ledenverlies en gebrek aan vertrouwen weten te ontworstelen, staat of valt met de vraag of zij zich weten te verbinden met deze onderstroom van nieuwe collectiviteiten. Daarvoor zijn mensen nodig die hun rode veren behouden en hooguit hun allerwildste haren verliezen.

Interventie

Crisis? Welke crisis?

Door **Faïrouz Ben Salah**

Onderzoeker, adviseur & programmaleider

Een crisis is een zware noodsituatie waarbij het functioneren van een stelsel (van welke aard dan ook) ernstig verstoord raakt. Aldus Wikipedia. Waar deze 'crisis' precies betrekking op heeft, wie of wat zich in een noodsituatie bevindt en met welke consequenties wordt vaak niet omschreven. De term vergt kennelijk geen nadere toelichting. De 'noodsituaties' volgen elkaar de laatste jaren op én voltrekken zich gelijktijdig. Na een kredietcrisis, een bankencrisis, een kapitaalcrisis, een eurocrisis, energiecrisis, duurzaamheids-crisis, klimaatcrisis en migrantencrisis nu een vluchtelingencrisis en een Syriëcrisis — eventuele kabinetscrisis buiten beschouwing gelaten. Zo beschouwd is het een wonder dat Nederland nog functioneert.

Neem nog even de 'vluchtelingencrisis'. Lodewijk Asscher betoogde dat vluchtelingen zo snel mogelijk hun 'normale' bestaan moeten kunnen oppakken. Intrigerend, in een context van mensen die er nu juist alles voor over hadden hun 'normale' bestaan achter zich te laten. Collega Dijsselbloem luidde ondertussen de noodklok omdat onze welvaartsstaat in gevaar komt. Ook intrigerend, voor een minister in een kabinet dat er een sport van leek te maken de welvaartsstaat juist *niet* te beschermen, maar om te vormen tot een 'participatiesamenleving'. Specifiek voor de 'vluchtelingencrisis' is dat de potentiële ontwrichting veroorzaakt wordt door de aanwezigheid van een groep mensen en de term niet de situatie van deze groep mensen zelf beschrijft. Met andere woorden: *wij* raken in een noodsituatie vanwege hen omdat *zij* naar Nederland komen.

Het is niet nieuw dat veel mensen in andere delen van de wereld onder heel zware omstandigheden moeten leven en het is ook niet nieuw dat een deel van hen naar andere landen gaat, waar de levensomstandigheden veel beter zijn. Hun 'stelsel' is al jaren, misschien zelfs permanent, ernstig verstoord. Deze ongelijkheid is inherent geworden aan de wereld waarin wij leven; om daar tijdelijk weer van bewust te raken zijn vaak schokkende beelden nodig. En nu, nu deze mensen in groter getalen dan eerder onze kant op komen, raken *wij* in een crisis. Niet omdat wij zijn geschrokken van de omstandigheden die zij achterlaten, maar omdat *hun* aanwezigheid in Nederland schrik aanjaagt en consequenties zou kunnen hebben. Die combinatie van de omvang van de groep, hun *mogelijk* islamitische geloofsovertuiging en het beroep dat zij *eventueel* doen op bestaande voorzieningen maakt bang en boos.

Om deze reacties te bezweren ligt de prioriteit bij maatregelen om hun komst te beperken. Bij 'het dichtgooien van de grenzen', niet op het creëren van een betere verdeling of een substantiële verbetering van de situatie in bijvoorbeeld Syrië. De noodklok van Dijsselbloem is beschamend voor een minister van een partij die spreiding van kennis, macht en inkomen ooit als motto had. Maar Nederland lijkt ondertussen te zeer vertrouwd geraakt met verschrikkingen elders en bijbehorende toverformules als 'onze welvaartsstaat', 'draagvlak', 'opvang in de regio' en 'moslimterrorisme' om deze ongelijkheid nog expliciet politiek te agenderen.

Maar die ongelijkheid is wel de crux. Niet dat mensen naar onze omgeving komen, maar dat het ongelijk verdeeld is. Dat het hier 'vol' dreigt te worden komt doordat niemand naar Syrië of omgeving verhuist en doordat de uit-

zichtloosheid daar veel vluchtelingen lang of permanent hier houdt. Het besef van ongelijkheid en dilemma's die daarbij horen zijn pijnlijk. Discussies over een eerlijkere verdeling worden zoveel mogelijk vermeden. Politici en bestuurders vallen liever terug op de schijnbare neutraliteit van de vrijheid van meningsuiting en de rechtsstaat als mechanismen om maatschappijprotest te beslechten. Een relatief grote groep burgers voelt zich daardoor niet gehoord, ondanks de politieke steunbetuigingen aan de 'bezorgde burger'. Hun boosheid blijft zich daarom op politici richten.

Een jaar geleden uitte een aantal jongeren met ouders of voorouders uit de Arabische regio hun boosheid door anti-joodse leuzen en luide steunbetuigingen aan de Islamitische Staat. Deze protesten werden niet beantwoord met een bezorgde brief van fractievoorzitters over de toon van het debat, maar met veroordelingen, demonstratieverboden en vrijheidsbeperkende maatregelen. De protesterende jongeren werden niet omschreven als 'bezorgde burgers', maar als antisemitisch, extremistisch en een bedreiging voor de veiligheid van de samenleving.

Twee maten? Nee, want het heet te gaan om twee heel verschillende problemen. 'Bezorgde burgers' uiten volgens deze definitie maatschappelijk protest. Die ruimte hoort bij 'de vrije samenleving' die politici voor ogen

hebben. Migrantenjongeren of kinderen van migranten geven soms blijk van opvattingen die ver van 'ons' af lijken te staan of bepaalde associaties oproepen. Dat wordt als een dreiging ervaren. Met de angst en boosheid van de bezorgde burger kunnen velen zich eenvoudiger identificeren dan met religieus geïnspireerde protestleuzen. In essentie gaat het ook hier om een confrontatie met de beperkte houdbaarheid van maatschappelijke ongelijkheden. In dit geval het verschil in macht; de macht om definities vast te stellen, waarden en normen te definiëren en de politieke agenda te beïnvloeden. Migrantenjongeren en kinderen van migranten hebben daar nog altijd minder en slechts onder bepaalde criteria toegang toe.

De sociaal-democratie ontleent haar bestaansrecht aan het politiseren van maatschappelijke ongelijkheid. Aan een andere manier van politiek, waarmee uiteindelijk zowel meer recht wordt gedaan aan 'de boze burger' als aan het protest van een (kleine) groep migrantenjongeren.

Het woord 'vluchtelingen crisis' verhoudt zich niet tot (internationale) solidariteit met mensen die willen delen in onze welvaart. Voor een partij als de PvdA zou ruimte bieden aan vluchtelingen een vanzelfsprekendheid moeten zijn. Niet terug naar het normale bestaan, maar naar een gedeeld *beter* bestaan.

Regionale tv in de verdrukking

Door **Bertus Mulder**

Oud-voorzitter van WBS-werkgroep Arbeid

Het kabinet geeft 5 miljard terug aan de belastingbetaler. En tegelijkertijd gaan geplande bezuinigingen gewoon door. Een man een

man, een woord een woord! Door de merkwaardige uitruil bij de kabinetsformatie zet de regeringspartij VVD haar stempel op de verdere afbraak van de publieke omroep, houdt de PvdA haar mond en wordt het Nederlandse omroepbestel steeds meer afhankelijk van particuliere adverteerders. 'Centraal in het

Interventie

---

mediabeleid staat het waarborgen van een onafhankelijk, gevarieerd en hoogwaardig aanbod, toegankelijk voor alle lagen van de bevolking', stond in het regeerakkoord. Dat klonk heel mooi. Maar het werd dramatisch door de volgende zin: 'De regionale omroepen worden niet langer gefinancierd door de provincies, maar door het Rijk. Het budget wordt overgeheveld van het provinciefonds naar de mediabegroting.' En de regionale omroepen moesten 'inleveren'. Het ging om zeventien miljoen, te verdelen over twaalf omroepen.

Zoals dat tegenwoordig in Den Haag gaat – zie de ellende met de nationale politie, zie de perikelen bij het spoor, zie de onbezonnen ingrepen in de zorgsector – ging dat gepaard met het opleggen van een organisatiesjabloon. Het kabinet doekt de zendmachtingen van de regionale omroepen op die straks vallen onder één zendmachtiging. De regionale oproepen worden organisatorisch tot grotere, landsdelige verbanden verplicht: Zeeland, Noord-Brabant en Limburg worden één organisatie, en hetzelfde geldt voor Groningen, Friesland en Drenthe. Dat zou effectiever zijn, de aansturing verbeteren en noem alle argumenten met een hoog McKinsey-gehalte maar op. Dat wordt dus de dood in de pot. Een opmaat voor geweldige ruzies, moeilijke afstemming over grote afstand en een management dat geen relatie meer heeft met de redactionele werkvloer. Het voorbeeld van verplichte samenwerking in een andere sector was het Noord-Nederlands Bureau voor Toerisme. Dat werd een finale mislukking en leidde tot een herstart van provinciale promotieorganisaties. Vergelijk ook de afgedwongen zorgfusie tot Meavita, onder liberale leiding leidend tot een faillissement.

Te gemakkelijk is 'Den Haag' er verder aan voorbijgegaan dat provincies substantieel bijdroegen aan het budget voor de regionale omroepen. In de jaren dat ik gedeputeerde van de provincie Friesland was, ging het om één miljoen gulden per jaar. Uit dat budget finan-

cierde Omrop Fryslân een mobiele zendmast (die straks wel in Groningen zal staan) en Friestalige tv-drama als 'Baas boppe Baas', en kon de omroep diepgravende tv-journalistiek financieren. Want het uurbedrag voor de regionale omroepen lag op slechts een vierde van wat in Hilversum per tv-uur werd berekend.

De regionale oproepen kwamen twintig jaar geleden tot stand ondanks 'Hilversum'. Ik herinner me zwaarwichtige besprekingen tussen het Interprovinciaal Overleg en NOS-bestuurder André van der Louw. Hilversum was bereid een regionaal 'venstersprogramma' van tien minuten toe te staan dat direct inbrak op het landelijke nieuws. Gelet op de geluiden uit Hilversum is dat waarschijnlijk de volgende stap. Goedkope regionale inbreng om de landelijke omroep te versterken.

Er zijn twee grote bezwaren tegen deze opzet. De eerste is uitstekend verwoord door oud-NRC-commentator Marc Chavannes. Hij maakte de vergelijking met de landelijke boekhandelsketen Selexyz. Die werd overgenomen, tot Polare ongedoopt waarbij vervolgens landelijk werd bepaald wat lokaal werd ingekocht. En dat mislukte. 'VVD en PvdA gaan fundamenteel in tegen de loop van de geschiedenis. Het plaatselijke en regionale is steeds meer waar het om draait. (...) Nationaliseren van de regionale omroep is dus slecht voor de democratie', aldus Chavannes (*NRC*, 8 oktober 2015, p. 16).

Het tweede bezwaar betreft de specifieke positie van Omrop Fryslân. Het provinciale taalbeleid ging uit van het stimuleren van de gelijkwaardigheid van het Fries en het Nederlands. Uitgangspunt was steeds het democratisch recht van mensen om zich in de eigen taal uit te drukken.

De opkomst van uitsluitend Nederlandstalige televisie vormde eerder een regelrechte minderwaardigheidsverklaring voor het Fries. Plannen voor een Friestalige zender werden vanaf 1961 door Haagse en Hilversumse partijen afgewezen. Die impasse werd in 1996 door-

broken, toen in alle provincies regionale omroepen tot stand kwamen. En dat had effect. De voortgaande daling qua taaloverdracht van het Fries werd doorbroken. Peilingen uit 2007 en 2011 geven aan dat ouders in de categorie 18-29 jaar zich in spreektaal met hun kinderen vaker van het Fries bedienen dan ouders in de categorie 50-64 jaar, de generatie die opgegroeid is met uitsluitend Nederlandse televisie.¹ Deze trendbreuk kan voor een belangrijk deel worden toegeschreven aan Omrop Fryslân. Deze televisiezender speelt een cruciale rol in het demonstreren van die gelijkwaardigheid: door de voetbaltrainers Foppe de Haan en Henk de Jong, de schaatsers Sven Kramer, Jorrit Bergsma en Marrit Leenstra, de turner Epke Zonderland, de zeilster Marit Bouwmeester en ook Doutzen Kroes een Fries platform te

bieden, door verder een podium te zijn voor zangers en toneelspelers, en ook door Nederlandstaligen in het Fries te interviewen

Het onderbrengen van Omrop Fryslân bij de Regionale Publieke Omroep doet geen recht aan de positie van Omrop Fryslân als zender in een minderheidstaal. En dat is in feite aan de orde na de erkenning van het Fries in het kader van het Europees Handvest voor regionale en minderheidstalen. De Omroep is van levensbelang voor het handhaven van ontspannen taalverhoudingen.

Noot

- ¹ Vgl. de door de provincie Fryslân uitgegeven *Fryske taalatlas 2007* en de *Fryske taalatlas 2011*, resp. p. 9 en p. 11.

Afscheid blauwe envelop is tijdbom

Door **Louis de Bruin, Eugène Loos, Jan Willem Sap & Liane den Haan**

Consultant, bijzonder hoogleraar aan de UvA, hoogleraar aan de Open Universiteit en hoofddocent aan VU & directeur van de ANBO

In de *Volkskrant* van 15 oktober jl. deed een foto denken aan het slachten van de kip met de gouden eieren: staatssecretaris Wiebes van Financiën die het einde van de 'blauwe envelop' aankondigt door een taartversie daarvan aan te snijden. Maar leuker dan dat gaat de staatssecretaris het niet maken. Wel goedkoper – voor de fiscus wel te verstaan. Het besparen van 160 miljoen blauwe enveloppen moet ruim € 285 mln per jaar opleveren. Over vijf jaar wordt de laatste blauwe envelop verstuurd. Een besparing die uiteindelijk ons allen ten goede komt, want de overheid dat

zijn wij allemaal. De aloude boodschap 'leuker kunnen we het niet maken' wordt gecompenseerd door 'wél makkelijker'. En inderdaad, nadat we eraan gewend zijn zal het voor de digitaal vaardigen onder ons veel gemakkelijker zijn als de berichtenstromen van de fiscus straks volledig via de digitale berichtenbox op MijnOverheid.nl verloopt. Dat gaat na een 'gewenningsperiode' van twee jaar, zo is de verwachting.

Maar wat gebeurt er met de burgers die digitaal minder actief en/of digitaal minder geletterd zijn, de zogenaamde digibeten? De staatssecretaris ziet een toekomst voor zich waarbij digibeten hulp bij derden zoeken, zoals vrienden, familie of fiscaal adviseurs. Dat is een de facto acceptatie van de digitale kloof – een scheiding in de samenleving tussen digitaal vaardigen en digibeten. Daar wringt de schoen. Het kan niet de bedoeling

Interventie

---

zijn dat de overheid enerzijds een uitgebreid DigiD-systeem opzet om de communicatie tussen burger en overheid veilig en discreet te laten verlopen, om vervolgens voor te stellen dat je als digibeeet je gebruikersnaam en wachtwoord maar aan je behulpzame, digitaal vaardige buurman moet toevertrouwen, alsmede je hele financiële hebben en houden. Of anders maar kosten moet maken om een fiscaal adviseur in te schakelen voor iets dat je voorheen prima zelf af kon.

Toenemende digitalisering in de verhouding tussen overheidsbestuur en burger schept kansen en zorgen. Dat er voordelen zijn aan elektronische bekendmakingen door overheidsorganen is duidelijk. De kostenbesparingen bij de overheid zijn groot, de burger heeft snel informatie 24 uur per dag online beschikbaar. Het kan voor de digitaal vaardigen leiden tot meer informatie op maat wanneer een website of mobiele app niet als een doolhof is ingericht. De bedoeling van de uitbreiding van communicatie met de overheid via internet is dat de burger meer mogelijkheden krijgt om keuzes te maken, dat de burger eerder en meer wordt betrokken bij de afwegingsprocessen die de overheid moet maken.

Wanneer de overheid kiest voor steeds meer elektronische communicatie tussen overheid en burger, door uitsluitend gebruik te maken van het elektronische kanaal en door zelfs de blauwe envelop af te schaffen, dan dient dat uiteraard wel wettelijk goed te worden geregeld. Want overheidscommunicatie dient te voldoen aan bepaalde randvoorwaarden, zowel in organisatorisch als in technologisch opzicht. Bij het vaststellen van regels over communicatie via het elektronische kanaal behoort zorgvuldig te worden gecontroleerd of de digitalisering van de communicatie tussen overheid en burger niet ten koste gaat van eisen als rechtszekerheid, betrouwbaarheid, vertrouwelijkheid en transparantie.

Voorkomen dient te worden dat de beslissing van de overheid om te kiezen voor de elektronische weg leidt tot onzekerheid en meer conflicten met de burger. Juist in verband met de belastingen en het overmaken van gelden op rekeningen zal identiteitsfraude voor criminelen steeds lonender worden. Wat mag de Belastingdienst aan een burger toerekenen wanneer sprake is van fraude met DigiD? Als DigiD nog niet betrouwbaar genoeg is, dan heeft niet alleen de burger maar ook de overheid een probleem. Daarnaast zal aandacht moeten worden besteed aan problemen met de elektronische handtekening en grensoverschrijdend verkeer. De inwerkingtreding van nieuwe regelgeving langs elektronische weg vereist met name grote zorgvuldigheid jegens kwetsbare personen zonder digitale vaardigheden. De ontwikkeling van digitale vaardigheden kan voor een burger onmogelijk zijn of een te grote inspanning vergen die niet in verhouding staat tot het in stand laten van de bestaande communicatie langs traditionele (papieren) weg.

De communicatietransformatie door de overheid van papier naar digitaal moet inclusief zijn. Dat wil zeggen: voor de hele doelgroep van de Belastingdienst en niet exclusief voor de groep van digitaal vaardigen die toegang heeft tot internetinfrastructuur en daar gebruik van kan en wil maken. De huidige aanpak is echter exclusief gericht op de tweede groep. Digitaal communiceren moet zo ontworpen worden dat de communicatie niet aan effectiviteit inboet en minstens zo toegankelijk blijft als die was: voor iedereen dus. Een dergelijke effectiviteit is het makkelijkst te bereiken door het beste van twee werelden te combineren: door de oude traditionele papieren weg voor de aangifte voorlopig nog te handhaven naast het digitale kanaal, en door via goede communicatie en simpele incentives binnen enkele jaren aan te sturen op een kanteling in de communicatiemethode van overwegend blauwe enveloppen

nu naar overwegend digitaal in de toekomst. Dan blijven de digibete burgers, zolang ze er nog zijn, zelfredzaam en onafhankelijk.

We hebben te maken met een tikkende digitale tijdbom. Door rigide te digitaliseren en de digibete burgers aan hun lot over te laten, marginaliseert de overheid hen en verzaakt zij haar plicht burgers toegang te bieden tot overheidsinformatie en -communicatie. Als startpunt is het plan om een beproefd papieren systeem te vervangen door een digitaal equivalent een goed idee. Als het maar geen rigide systeem is, maar een dat met inclusiviteit in gedachten ontworpen is. De kunst van inclusief ontwerpen betekent dat de ongetwijfeld digitaal vaardige staatssecretaris de blauwe envelop moet vervangen door een Berichtenbox die niet alleen ontworpen is voor andere digitaal vaardigen, maar voor alle Nederlanders en daarmee ook voor digibeten. Dus het systeem aanpassen aan de gebruiker en niet andersom. Een klassiek voorbeeld: de 60-jarigen uit de negentiger jaren die niet in staat waren te mailen en surfen omdat de computer te veel van hun aanpassingsvermogen eiste, zijn de 80-jarigen van nu, die moeiteloos op iPads en tablets surfen, mailen en sociale media gebruiken. De iPad en opvolgers zijn systemen die ontworpen zijn met inclusiviteit in gedachten. Ontworpen door digitaal vaardigen, maar niet alleen voor andere digitaal vaardigen, zoals het geval was bij de computers van twintig jaar geleden, maar ook met de digibeten in gedachten – en die het, paradoxaal genoeg, daardoor niet meer hoeven te zijn.

Dit inclusieve interactieve ontwikkelproces ('interactive design') is nodig om ervoor te zorgen dat het systeem dat de blauwe envelop vervangt geen achterblijvers kent die overgeleverd zijn aan derden. Zodat de slogan 'niet

leuker, wél makkelijker' voor alle gebruikers blijft gelden. Daarmee is dit niet simpelweg een pleidooi voor een gebruiksvriendelijke app. Zo'n app kan slechts een onderdeel zijn van een combinatie van processen en technologieën die erop gericht zijn het hele scala aan belastingbetalers, van digitaal vaardigen tot complete digibeten, te ondersteunen en het nóg makkelijker te maken, of je als belastingbetaler je aangifte nu per computer, per iPad/tablet of per telefoon doet middels automatische herkenning van menselijke taal. Voor bijzondere gevallen zou dispensatie mogelijk moeten zijn, zodat alsnog aangifte op papier kan plaatsvinden.

Dit vereist een ontwerpproces waarbij met de digitale vaardigheden en beperkingen van alle types belastingbetalers rekening wordt gehouden. Dit proces moet naast interactief ontwerpen van processen en systemen ook gebruikmaken van de mogelijkheden van 'cognitive computing': zelflerende systemen die vragen in gewone taal, gesproken of geschreven, kunnen begrijpen en beantwoorden en gaandeweg slimmer worden en daardoor steeds meer gebruikers effectief kunnen ondersteunen. Gebruikers van computers, iPads en telefoons benutten dan in feite allemaal hetzelfde systeem dat ter beschikking staat, alleen gebruiken ze het toegangskanaal dat hun voorkeur heeft. Informatie kan door eenieder via zijn favoriete kanaal worden opgevraagd en verstuurd. Vragen kunnen in gewone mensentaal worden gesteld en geanalyseerd, en worden beantwoord door een zelflerend expertsysteem en geprioriteerd naargelang de vraag vaker wordt gesteld. Zodoende kan het systeem verbeterd en intelligenter worden in de interactie met de burger als eindgebruiker.

Het man-vrouw debat klaar? Nou nee...

De emancipatiebeweging heeft veel bereikt voor vrouwen en homo's. Maar het bieden van gelijke rechten betekent nog niet dat homo's, lesbiennes en transgenders ook geaccepteerd worden. Wat deviant is wordt op zijn best getolereerd. Wie mee wil tellen moet zich als een hetero-vent gedragen.

HEDY D'ANCONA

Sociologe en voormalig minister en staatssecretaris

In de serie 'romans die onze blik veranderen' in de Groene Amsterdammer van 20 augustus jl. schreef Xandra Schutte over *Een tevreden lach* (1965) van Ronnie Dessaur onder haar pseudoniem Andreas Burnier. Het artikel is een ode aan de schrijfster die afrekende met de topperigheid van de vrouwenliefde uit *The Well of Loneliness*, het beroemde pamflet van Radclyffe Hall, of uit *Eenzaam avontuur* van Anna Blaman. Alleen de titels al maken duidelijk dat het lesbisch bestaan allerminst een pretje was. Bij Burnier ligt dat anders. Simone, de rebelse hoofdpersoon in het boek, weigert de beperkingen inherent aan het vrouw-zijn. Zowel Dessaur als haar romanpersonage zou daarom volgens Schutte liever een jongen geweest zijn, alhoewel ze inziet dat er vijftig jaar terug heel wat minder te kiezen viel als het om genderdiversiteit ging. In ieder geval beschouwt Schutte *Een tevreden lach* als een reuzenstap in de homo-emancipatie en als een voorloper van de Nederlandse vrouwenbevrijding die in 1968 startte met het essay van Joke Kool-Smit in een themanummer van *De Gids*, gewijd aan onbehagen, en de daaruit

voortvloeiende oprichting van Man Vrouw Maatschappij en de ludieke straatacties van Dolle Mina.

Als medeoprichter van MVM in '68 en het radicaal-feministische maandblad *Opzij*, en als politicus belast met het emancipatiebeleid, heb ik een halve eeuw de ontwikkelingen kunnen volgen. Het wordt tijd om tot een paar conclusies te komen. Zijn onze wensen en eisen van destijds vervuld? Wat wilden we en wat kregen we?

De feministische verlanglijst waarmee we rond 1970 voor de dag kwamen, was achteraf gezien bescheiden. De achterstand van vrouwen op het gebied van onderwijs, arbeidsdeelname en vertegenwoordiging in de politiek moest vanzelfsprekend uit de weg worden geruimd. Vrouwen dienden daartoe bevrijd te worden van de belemmerende voorschriften behorend bij hun rol. Huwelijk, ouderschap, gezin — er waren voor vrouwen totaal andere consequenties aan verbonden dan voor mannen. Weg ermee dus! Het eerlijk delen van taken binnens- en buitenshuis zou het leven voor mannen ook een stuk comfortabeler maken.

Inhalen van achterstanden

Er waren nogal wat vrouwen die van harte meevochten om die omwenteling te bewerkstelligen maar die het als persoon niet af wilden wachten. Zij verkozen een lesbisch bestaan nog voordat ze in het huwelijksbootje ten onder gingen of ze verruilden hun heterobestaan voor het lesbische. Maar die keuzes werden niet alleen gelegitimeerd door een politiek correcte opstelling; het was ook de seksuele bevrijding waarop die van vrouwen meelifte. De introductie van de pil en de gemeenschappelijke strijd voor een abortuswet waarbij de vrouw 'baas in eigen buik' zou zijn, waren belangrijke ingrediënten om de keuzevrijheid voor vrouwen, ook in seksueel opzicht, te vergroten.

De feministische verlanglijst waarmee we rond 1970 kwamen, was heel bescheiden

Het inhalen van achterstanden in een patriarchale cultuur bleek echter weerbarstiger dan we vermoedden. In de eerste plaats omdat het idee dat mannen en vrouwen elkaar aanvullen de romantische verpakking bleek voor een situatie waarin vrouwen meestal aan het kortste eind trokken. Als vrouwen typische mannenberoepen betraden dan daalde de status van zo'n beroep, constateerde Evelyne Sullerot in *Demain les femmes*. En omgekeerd: als voorheen typische vrouwenberoepen aan prestige winnen, dan worden ze door mannen overgenomen. In 1977 schreef Joke Smit in *Vrij Nederland*: 'Daarom zullen wij de patriarchale cultuur pas geliquideerd hebben wanneer mannen en vrouwen niet meer een deel van hun persoonlijkheid buiten spel hoeven te zetten; wanneer kinderen worden opgevoed tot (...) androgyne mensen. (...) Dat gebeurt

alleen als vrouwen beschikken over de helft van de macht.'

Maar het regeringsbeleid, datzelfde jaar uitgedragen door de eerste staatssecretaris voor Emancipatie, Jeltien Kraayeveld, ging nog uit van een inmiddels al kreukelig geworden feministisch eisenpakket: het inhalen van achterstanden, het mogelijk maken van rolwisseling en het herwaarderen van traditioneel aan vrouwen gerelateerde activiteiten. Vooral dat laatste leek me, wijs geworden door Sullerot, een gevaarlijke valkuil. En hoewel we toch niet ontevreden konden zijn over de aandacht die we kregen en nog minder over de interesse van de grote politieke partijen in onze drijfveren, kregen we in de gaten dat de fundamentele maatschappelijke verandering die we beoogden niet van de grond zou komen met een beetje geld en welwillendheid.

Ik stelde het feitelijke probleem aan de orde bij de opening van het academisch jaar van de UvA in 1979, in een verhaal met de titel 'Vrouwen en hun onmacht om macht te verwerven'. Was het de economische afhankelijkheid van mannen die vrouwen gevangen hield in hun positie of was het hun biologisch bepaalde lot dat hen manipuleerde tot seksuele afhankelijkheid, hen deed belanden in geweldsituaties of tot het niet verkozen moederschap? Toen ik in 1981 de opvolger werd van Jeltien Kraayeveld, kreeg ik de kans om die vraag te laten onderzoeken door een aantal vrouwelijke wetenschappers, hetgeen resulteerde in de brochure 'De analyse van het vrouwenvraagstuk'. Dat volgens hen beide factoren verantwoordelijk waren voor de vrouwelijke situatie werd de basis onder de wetgeving op het gebied van seksueel geweld jegens vrouwen en meisjes en voor het regeringsstandpunt dat vrouwen vanaf hun achtentiende economisch onafhankelijk dienden te zijn. Maar de passage over mijn beleidsterrein die ik bij premier Van Agt inleverde voor de Troonrede, werd niet geschikt bevonden. Kennelijk zag hij niets in de rol van koningin Beatrix als feministisch activiste. Ik wilde haar laten zeggen dat de achterstand van de vrouw

haar structurele karakter ontleende aan de onderdrukking door de man, die daartoe de macht bezat. Na herhaalde pogingen mijnerzijds restte slechts een slap aftreksel van die ferme tekst.

Gelijke rechten afdwingen

Toch hadden we in de jaren zeventig al indrukwekkende wetenschappers die het onderscheid man-vrouw niet als gegeven beschouwden; die de mannelijke dominantie definieerden als sociale constructie, vastgelegd in masculiene gendernormen. Genderdeviant gedrag werd in de vrouwenbeweging aangemoedigd. Niet alleen door ons pleidooi om machtsverschil aan te pakken, maar ook omdat seksueel gedrag dat niet samenviel met hun gender, door vrouwen zo vrijmoedig en vrolijk werd gepraktiseerd. Door genderdeviant te zijn stel je genderidentiteit ter discussie, aldus Tim Savenije en Jan Willem Duyvendak in hun inhoudsanalyse van artikelen uit de Groene Amsterdammer tussen 1911 en begin deze eeuw. En ze laten ook zien dat een grotere acceptatie van homoseksualiteit begrepen kan worden als een aspect van grotere acceptatie van genderdeviantie die weer kan voortkomen uit verminderde machtsongelijkheid tussen de seksen.

Maar die acceptatie laat zich niet afdwingen, gelijke rechten wel! Vandaar dat vanuit de vrouwenbeweging de roep om een wet waarin gelijke behandeling werd vastgelegd al begin jaren zeventig gehoord werd. In 1973 stelde Man Vrouw Maatschappij een commissie in, waarin ook een aantal COC-leden vertegenwoordigd was om te onderzoeken hoe discriminatie op grond van sekse of burgerlijke staat via wetgeving kon worden bestreden. In 1977 kwam de Emancipatiecommissie die in 1973 door het toenmalige kabinet-Den Uyl was ingesteld – mede dankzij de inbreng van Joke Smit – met een advies waarin ook discriminatie op grond van homoseksuele gerichtheid werd betrokken. Wie kon vermoeden dat de discussie rond die wet zeventien jaar zou du-

ren? Maar als je de commentaren leest op het voorontwerp van de Wet Gelijke Behandeling uit 1982 dan zie je wel hoe ver de opvattingen uit elkaar lagen. Het Centraal Bureau voor het Katholiek Onderwijs meende: 'Uiteindelijk stuit alle homo-erotiek op de ontdekking dat het seksuele in de mens slechts zijn natuurlijke (uit de gestalte af te lezen) vervulling vindt in het andere geslacht'. Lijnrecht daartegenover stond het commentaar van het COC dat het voorontwerp wilde beoordelen in het licht van het effectieve gebruik van de

Acceptatie laat zich niet afdwingen, gelijke rechten wel

wet in de emancipatiestrijd. Ik citeer: 'Een fundamentele bevrijding van homoseksuele mannen en vrouwen komt pas in zicht indien alle aan het geslacht van mensen gekoppelde onvrijheden en alle aan persoonlijke relaties gestelde beperkingen bestreden worden. Daarom niet alleen discriminatie op grond van homoseksualiteit verbieden maar ook die op grond van andere uitingen die niet in overeenstemming zijn met aan het geslacht gekoppelde normatieve verwachtingen, dus zogenaamd onvrouwelijk of onmannelijk gedrag of op grond van andere relationele of seksuele voorkeuren zoals pedofilie, huwelijk en gezin. Maar ook discriminatie op grond van heteroseksualiteit of biseksualiteit moet verboden worden.'

Dat het hierna tot 25 februari 1991 zou duren alvorens het voorstel voor een Algemene wet gelijke behandeling zou worden ingediend, had vooral te maken met de bijna onoverkomelijke hobbel tussen artikel 1 van de Grondwet waarin het recht op gelijke behandeling is vastgelegd en artikel 23 waarin de vrijheid van onderwijs verankerd is. Als de wet in 1993 in de Kamer wordt behandeld, worden de confessionelen op dit punt tegemoet geko-

men door de 'enkele feit-constructie'; niet een relatie met een gelijkgeslachtelijke partner is een motief voor discriminatie (bijvoorbeeld bij het solliciteren naar een aanstelling op een christelijke school) maar een bijkomende omstandigheid zoals zoenen op straat of samenwonen. Vanachter de regeringstafel, ik was sinds 1989 minister van WVC, beleefde ik het glorieuze moment dat de Wet Gelijke Behandeling eindelijk een Kamermeerderheid verwierf. Ook door het deskundig optreden van mijn collega en vriendin Ien Dales (minister van Binnenlandse Zaken en een Bijbelkenner). En op 10 maart van dit jaar verdween – zelfs zonder stemming in de Eerste Kamer – het 'enkele feit' uit de Algemene wet gelijke behandeling. Het was een van de punten uit het Roze Stembusakkoord dat op 3 september 2012, negen dagen voor de Tweede Kamerverkiezing, door de lijsttrekkers van de seculiere partijen overeen werd gekomen. Er was toen al geregeld dat het afgelopen moest zijn met weigerambtenaren, dat er op scholen voorlichting moest worden gegeven over seksuele diversiteit, dat de rechtspositie van lesbische ouders verbeterd moest worden en dat transgenders hun geslacht in hun geboorteakte kunnen laten wijzigen.

Dat zijn binnen twee decennia belangrijke veranderingen voor de positie van genderdeviante mensen in Nederland. Ze werden voorafgegaan door de openstelling van het huwelijk voor paren van hetzelfde geslacht, inclusief het recht op adoptie, in 2000. Ons land was het eerste waar deze – kennelijk als lakmoesproef beschouwde – gelijkenschakeling van homoseksuele mannen en lesbische vrouwen met heteroseksuelen tot stand kwam. Even slecht is ook gelijk, was mijn opwelling bij het bereiken van die mijlpaal, me herinnerend hoe ik met mijn feministische vriendinnen op het binnenplein van het Amsterdamse stadhuis stond, om bruiden te waarschuwen voor de valkuil waarin ze binnen enkele minuten zouden tuimelen. Maar destijds een valkuil voor hetero-vrouwen in een door mannen gedomineerde wereld.

LHBITQA

Ziet die wereld er, onder meer door de inbreng van de vrouwenbeweging, na bijna een halve eeuw anders uit?

Voor het inhalen van achterstanden krijg je – althans in Nederland – geen vrouw meer achter een spandoek; dat onrecht is grotendeels uit de wereld. Daarnaast is er veel meer variatie op het thema man-vrouw zichtbaar geworden. Ondersteund door wetenschappelijke analyses is heteroseksualiteit een van de identiteiten naast een steeds langere reeks van letters (LHBITQA) waarachter zich een rijke variatie aan andere identiteiten bevindt. Maar neem het interview met Valentijn Hingh in de Gay-special van *Het Parool* van 25 augustus. Hingh, een succesvol model die tussen z'n zevende en haar zeventiende is getransgenderd, zegt onder meer dat verwijfde jongetjes veel sneller bij het kennis- en zorgcentrum van de VU terecht komen dan jongensachtige meisjes omdat we bij een jongetje dat vrouwelijke kenmerken vertoont meteen in alle staten zijn. Hoewel ze de coming-out van Caitlin Jenner op de cover van *Vanity Fair* bewonderenswaardig en moedig vindt en een van de belangrijkste momenten voor de gendergemeenschap wereldwijd, zegt Hingh: 'Maar een groot deel van de transgenders heeft niet de middelen om aan een mannelijk of vrouwelijk ideaalbeeld te voldoen. Bovendien zijn er die er bewust voor kiezen geen medische aanpassingen te ondergaan of zich tussen man en vrouw voelen. Ik vind het belachelijk' – aldus Valentijn Hingh – 'dat je zodra je de baarmoeder uitkomt en niemand ook maar iets weet van je persoonlijkheid, er meteen een genderidentiteit op je geplakt wordt. Voor we iemand zijn, zijn we een geslacht. Op veel momenten is je gender bepalend voor wat er in de maatschappij van je verwacht wordt. Dat is een beperking waar ik niet onder wil leven, ook niet nu het lijkt alsof ik lichamelijk het hokje vrouw heb ingekleurd. Ik kleur liever buiten de lijntjes.'

Natuurlijk relateert de uitwaaiing over een uitdijend aantal genderdiversiteiten de vanzelfsprekendheid van de tweedeling tussen mannen en vrouwen. En ongetwijfeld zal op enige afstand dat proces door wet- en regelgeving worden gevolgd. Maar Irene van Hemeelaar, directeur van Pro Gay en organisator van Gay Pride, zegt – in een interview in *Het Parool* van 1 augustus jl. – dat ze half oktober is uitgenodigd om in New York, in The Third Committee van de VN te spreken over verbetering van de positie van vrouwen, en daar zal bepleiten

De scheve verdeling van macht tussen de seksen is helaas nog actueel

dat mensenrechten ook gelden voor LGBTI-vrouwen. Houdt dat in dat vrouwen binnen alle gendervariaties speciale bescherming behoeven? Dat mannen beter af zijn? Uit recente onderzoeken van het SCP blijkt dat de acceptatie van homoseksualiteit is toegenomen. Maar dat liefkozen in de openbare ruimte, hand in hand lopen of zoenen nog steeds weerzin oproept. Minder wanneer het om vrouwen gaat. Kennelijk is het afwijken van gedrag dat is voorgeschreven voor de mannelijke genderrol een serieuzer vergrijp. Dat wat de Amerikaanse socioloog Michael Kimmel eind jaren zeventig betitelde als bijvangst van de tweede feministische golf, de opkomst van *masculinities* – verschillende typen mannelijkheid die naast elkaar bestaan – is niet echt doorgeschoten. Er is ook geen mannenbeweging ontstaan. Wellicht omdat mannen – als categorie – macht en privileges te verliezen hebben waartegen voordelen als minder stress en prettiger seks niet op kunnen.

Uit het al eerder genoemde onderzoek van Duyvendak en Savenije kwam ook naar voren dat afgenomen homonegativiteit toe

te schrijven is aan een ontwikkeling waarin homoseksuelen zichzelf op het niet-seksuele vlak in toenemende mate genderconform zijn gaan presenteren. Het is niet een hypothese die komt bovendrijven als je de gayparade aanschouwt. Door Gerrit Komrij in zijn Mosse-lezing van 2008 beschreven als ‘alle homo’s in een bootje over het water, in een nadrukkelijke manifestatie van blijde grijns en gymnastiek oefeningen. De sportschool danst de polonaise. Een schriële geest in een gezond lichaam. Het volk genietend aan de waterkant.’ Maar die vrolijke uitspatting van eensgezindheid – niet vanwege koningshuis of voetbal – is niet tekenend voor de andere 51 weken van het jaar. De wens om een heteroseksuele man te zijn, is daarbij niet aan de orde. Begerenswaardig is de vrijheid, ook in de openbare ruimte, de vanzelfsprekendheid om het heft in eigen hand te hebben, de onafhankelijkheid. In die zin vormt de hetero-man het referentiekader – nog steeds.

De daarmee samenhangende scheve verdeling van de macht, die wij feministen agendeerden, is helaas nog springlevend. Alleen delen hetero-vrouwen die opvatting nu met hun lesbische zusters, met de bi’s en de inters, de travo’s, de transen en de allies; kortom de *queers*. Ze leggen zich neer bij een cultuur waarin zij bestempeld worden als deviant, en dus naar de marge worden gedrukt om in het beste geval getolereerd te worden. Gelijke behandeling, wettelijk vastgelegd – hoe noodzakelijk ook – moedigt de strijd lust niet aan om de scheidslijn tussen het normatieve en het afwijkende ter discussie te stellen en op te lossen.

Maar opvattingen, waarden en gedragingen van mensen zijn ook niet in steen gehouwen; ze kunnen veranderen. In 1978 verscheen een themanummer van *S&D* onder de titel ‘Naar een vijfjarige werkdag; herverdeling van arbeid over de seksen’. Joke Smit stelde in haar bijdrage, ‘De minderheidsgroep met de thuiswaarde’, dat op die manier het onbetaalde werk in de privésfeer en het betaalde werk buitenshuis eerlijker verdeeld zouden worden.

Een dergelijke herverdeling zou bovendien een herverdeling van macht bewerkstelligen. De Partij van de Arbeid schaarde zich in haar Beginselprogramma van 1979 achter deze visie, die in de daaropvolgende decennia echter een stille dood stierf. De tijd besteed aan betaalde arbeid loopt sindsdien voor mannen en vrouwen verder uiteen. Het 'anderhalve kostwinner'-model is de norm; het merendeel van vrouwen met kinderen werkt parttime. Het merendeel van hen verricht daarom ook de onbetaalde arbeid in de participatiesamenleving.

Dat alles vormde wellicht de aanleiding voor het plan waar Martijn van Dam (toen nog Kamerlid) op 3 oktober jl. mee naar buiten kwam: de 4-daagse werkweek van 36 uur. Of

dat idee op een serieuze manier zal worden bekeken betwijfel ik als ik zie hoe de voorliefde van christelijke partijen voor de traditionele kostwinner breed werd uitgemeten in de hoop de 5 miljard euro aan lastenverlichting die het kabinet in petto had, te redden. De m/v-samenleving is voorbij als simpele tweedeling. Maar de heersende cultuur is weerbarstiger. Gelijke behandeling bevredigt ons rechtvaardigheidsgevoel. Maar gelijk aan wie en wat? Zolang de mannelijke heteroseksueel de toetssteen blijft, zullen de meesten die toets niet doorstaan.

Dit is een bewerking van de George Mosse-lezing die Hedy d'Ancona op 10 september hield in Amsterdam.

Zonder publiek geld geen serieuze innovatie

Zonder publieke investeringen in innovatie hadden we geen smartphone gehad en was ASML waarschijnlijk vroegtijdig failliet gegaan. Belastingvoordelen hebben weinig zin, langdurige financiering van projecten waar het bedrijfsleven zijn vingers niet aan durft te branden des te meer. Helaas durft het kabinet dat niet aan.

WIMAR BOLHUIS

Econoom, bestuurskundige & sociaal psycholoog

Hoewel de 'sociale' motivatie achter de maatregelen van Asscher en Klijnsma lovenswaardig is, gaan hun inspanningen niet zorgen voor 600.000 banen en blijft de werkloosheid dus groot. De nieuwe wetten en regels van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid maken Nederland economisch gezien niet 'sterker', alleen 'socialer'. Wie sterk én sociaal wil zijn, dient eveneens een antwoord te formuleren op de vraag hoe het geld moet worden verdiend.¹ De balans is nu zoek.

Er liggen hier zeker kansen. Empirisch blijkt dat de belangrijkste factoren voor groei en werkgelegenheid op de lange termijn zijn: technologische ontwikkeling, menselijk kapitaal en kapitaalintensiteit van de economie.² Menselijk kapitaal en nieuwe kennis blijven kortom de sleutel tot succes. Door als land technologische verbeteringen uit te vinden en door te ontwikkelen die het bedrijfsleven vervolgens via menselijk kapitaal en fysieke kapitaalinzet in zijn productie gebruikt, kan de concurrentievoorsprong in de globaliserende wereld behouden blijven of zelfs uitgebreid

worden.³ Een overheid die stimuleert in plaats van passief toekijkt, is daarbij onmisbaar.

Helaas gebiedt de eerlijkheid te zeggen dat het kabinet-Rutte-Asscher het juist qua economisch structuurbeleid laat afweten. Hoewel de WRR al in 2013 adviseerde om werk te maken van een serieuze innovatie- en groeiagenda⁴ en ook het CPB meer aandacht wil voor de lange termijn, is er na drie jaar regeren nog niks.⁵ Ja, minister Kamp van Economische Zaken (EZ) heeft aangekondigd de nieuwe markten van de 21ste eeuw regelvrij te willen maken zodat men technologische ontwikkelingen en nieuwe verdienmodellen optimaal kan benutten.⁶

De markt moet in de visie van Kamp de vrijheid krijgen om de nieuwste innovaties te gebruiken, maar hij geeft geen antwoord op de vraag hoe die baanbrekende innovaties daadwerkelijk ontwikkeld moeten worden. Hoe zorgen we voor die technologische ontwikkeling waardoor het bedrijfsleven nieuwe producten, diensten of processen kan commercialiseren of verder ontwikkelen en

Nederlandse ondernemers nieuwe markten kunnen aanboren?

Dat een VVD-minister hier geen prioriteit aan geeft, is gezien zijn maatschappijvisie begrijpelijk: de overheid is vooral hinderlijk en kan buiten het geven van belastingvoordelen maar weinig doen. Die passieve houding is meer dan zonde. Door niks te doen gooien we in feite belastinggeld weg. Een andere manier van besteden leidt tot meer innovatie en productiviteitswinst en zo tot meer economische groei en werkgelegenheid.

Radicale en incrementele innovatie

Ruwweg kun je twee verschillende vormen van innovatie onderscheiden. Technologische en economische vooruitgang ontstaat bovenal door doorbraaktechnologieën die nieuwe markten creëren, de radicale innovatie.⁷ Het gaat om het ontdekken, bedenken en ontwikkelen van nieuwe kennis, productiemethoden of processen. Het gaat hier dus niet om een betere bedrijfsvoering, maar een radicaal nieuwe productietechniek of kentering in de productiemethoden. 'Doing what we did not do before'.⁸ Radicale innovaties kunnen de economie als geheel drastisch veranderen en leiden uiteindelijk, als de superieure productiemogelijkheden ten volle worden benut, tot een substantiële groeiversnelling.

Juist bij radicale innovatie is de publieke sector onmisbaar, want het is bewezen dat marktfalen, zoals kennis- en 'rent-spillovers' en een korte termijn-winsthorizon, ervoor zorgen dat het bedrijfsleven op eigen initiatief minder investeert in fundamenteel onderzoek dan economisch en maatschappelijk optimaal zou zijn.⁹ De risico's zijn eenvoudigweg te groot. Pas na jarenlang monnikenwerk en vaak in samenwerking met wetenschappelijke instellingen, defensie en andere onderzoekers worden sommige, lang niet alle, projecten een succes. Het bedrijfsleven exploiteert die kennis vervolgens commercieel en kan zo een voorsprong opbouwen op de (internationale) markt.

Natuurlijk innoveert de private sector enorm. Het gaat hierbij echter grotendeels om incrementele innovatie: het continu stroomlijnen, verder ontwikkelen en efficiënter maken, of vervangen van een product, dienst of proces op een bestaande markt via kleine innovaties.¹⁰ Met andere woorden, 'doing better what we already do'.¹¹

Incrementele innovatie is de dominante vorm in de private sector, omdat bij bedrijven weinig draagvlak bestaat voor het lange en dure radicale innovatieonderzoek.¹² Zonder dat een succesvolle uitkomst is gegarandeerd, draait men immers voor een langere periode verlies. Het bedrijfsleven spitst zich daarom begrijpelijkerwijs toe op positieve veranderingen in een product, dienst of proces op de korte termijn. Die private Research & Development-inspanningen (R&D) leiden aantoonbaar (en snel) tot hogere productiviteit.¹³ De daaropvolgende concurrentievoorsprong is direct winstgevend.

Private R&D

Enkel door een continu proces van incrementele innovatie behouden of verbeteren gevestigde bedrijven hun concurrentiepositie. Wie niet innoveert, krimpt of gaat zelfs failliet.¹⁴ Daarom benoemt de WRR het 'absorptievermogen' van onze economie zo expliciet: het vermogen van bedrijven en individuen om kennis snel in zich op te nemen en te gebruiken om nieuwe producten of diensten te maken.¹⁵ Voor het uitvoeren van incrementele innovatie en daarmee voor de Nederlandse concurrentiepositie is absorptievermogen essentieel.

Succesvolle start-ups zijn daarentegen juist afhankelijk van radicale innovatie. Zij nemen die op in hun product, dienst of proces en kunnen zo een nieuwe markt veroveren.¹⁶ Het is een illusie om te denken dat populaire start-ups zelf vanuit het niets iets hebben uitgevonden: de radicale innovatie die achter de vaak flitsende technologie schuilgaat is door andere partijen bedacht en ontwikkeld, zoals

econome Mariana Mazzucato overtuigend schetst in haar inmiddels beroemde boek *The Entrepreneurial State*.¹⁷ Op zich is dat weinig verwonderlijk, aangezien start-ups door hun kleine omvang en beperkte kapitaal eenvoudigweg niet tot radicale innovatie in staat zijn.

De grootbedrijven in de industrie verrichten daarom veruit de meeste private R&D; zo'n 80% komt voor rekening van ondernemingen met 50 of meer mensen in dienst.¹⁸ Zij hebben daar immers de (dure) infrastructuur en schaalgrootte voor.¹⁹ Alle reden voor Kamp, die immers meer private R&D wil, om daarop in te zetten, zou je zeggen, maar zo eenvoudig ligt het niet. In de periode tussen 2007 en 2015 nam het aantal zzp'ers met 85% toe (tot 1,2 mln), terwijl tegelijkertijd de hoeveelheid middelgrote en grote ondernemingen (met 50 of meer mensen in dienst) over de gehele linie met bijna 10% slonk (een daling van 1.500 tot circa 13.500 bedrijven).²⁰

Huidig innovatiebeleid weinig effectief

Geheel in lijn met het mantra van zo min mogelijk overheidsinterventie zetten opeenvolgende kabinetten in op het verlagen van de belastingen voor bedrijven en ondernemers, minder administratieve lasten en het invoeren van R&D-belastingvoordelen voor de private sector.

Zoals gezegd is het de vraag of dit de beste manier is om innovatie, productiviteitsstijging, groei en werkgelegenheid te bevorderen. Het ministerie van EZ is de aangewezen speler om zich hierover het hoofd te breken, maar helaas heeft de economische tak veel minder invloed gekregen door de samenvoeging in 2010 met het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit en de groeiende aandacht voor gaswinning, voedsel, energie en telecom.²¹ EZ heeft daarbij allang afscheid genomen van concepten als industrie- en structuurbeleid.

Het Topsectorenbeleid 2012-2015 zet vooral in op programmatische projectsubsidies in negen commerciële sectoren en op samenwer-

king tussen bedrijven en kennisinstellingen, en daarmee weinig op fundamenteel onderzoek. Overigens ging de invoering van het Topsectorenbeleid gepaard met ombuigingen op het totale R&D-budget, waardoor er tussen 2011 en 2013 in totaal € 121 mln minder beschikbaar kwam.²²

Wel beschikt EZ over het grootste budget voor belastinguitgaven (gemiste belastinginkomsten door belastingvrijstellingen) van alle

Belastingvoordelen bevorderen innovatie niet, investeringen van de overheid wel

ministeries, namelijk € 8,2 mrd van in totaal € 18,5 mrd.²³ Men zet deze belastinguitgaven slechts beperkt in voor het stimuleren van innovatie. De regelingen WBSO, RDA, Innovatiebox en S&O-af trek zijn samen goed voor € 1,7 mrd.²⁴

Overigens zou meer geld vrijmaken voor R&D-belastinguitgaven waarschijnlijk onverstandig zijn: de economische effectiviteit en doelmatigheid zijn volgens de Algemene Rekenkamer grotendeels onbewezen of onzeker. Het CPB schrijft eveneens geregeld dat de periodieke evaluaties van R&D-belastinguitgaven in Nederland van uiteenlopende kwaliteit zijn en vaak niet voldoen aan de standaarden van peer-reviewed academische tijdschriften.²⁵

De oplossing ligt dus niet in het simpelweg bieden van fiscale voordelen. Het CPB meldde dit jaar dat belastinguitgaven het niveau van private R&D slechts bescheiden laten stijgen en hoogstwaarschijnlijk geen grote doorslag hebben voor de innovatiekracht van een land.²⁶ Recent internationaal onderzoek wijst ook uit dat fiscale voordelen niet bepalen hoe innovatief een economie is. Hoewel veel landen in reactie op de recessie meer fiscale

mogelijkheden voor R&D hebben geschapen, wordt er daardoor maar mondjesmaat door bedrijven geïnvesteerd in R&D. Sterker, de meest innovatieve economieën in Europa kennen deze belastingvoordelen in het geheel niet (Duitsland) of hebben ze pas onlangs ingevoerd (Denemarken, Finland en Zweden).²⁷

Belang van R&D-uitgaven voor innovatiekracht

Een betere verklaring voor de innovatiekracht geeft Tabel 2. De meest innovatieve landen investeren veel in R&D. De totale Nederlandse uitgaven zijn met 2% van het bbp laag. Dit is voornamelijk het gevolg van minder private uitgaven. Het bevestigt dat de belastingvoordelen, die bedoeld zijn om private R&D te stimuleren, in Nederland weinig toegevoegde waarde hebben. De beperkte private inspanning betekent daarnaast dat talentvolle wetenschappers en onderzoekers, die geen aanspraak maken op publieke R&D-gelden, vaak niet als onderzoeker in de private sector aan de bak komen, maar ander werk gaan doen.

Hoewel de belofte van het Topsectorenbeleid om in 2020 2,5% van het bbp uit te geven aan R&D mooi klinkt, lijkt dit gezien de achterblijvende investeringen van de private sector onhaalbaar.²⁸ Zeker gelet op de trend

van meer kleinere bedrijven en minder grote bedrijven, waardoor de private spankracht voor innovatie afneemt. Het innovatiebeleid moet dus op de schop. Door meer direct te investeren in R&D bijvoorbeeld: in de periode 1995-2007 werd ruim 20% van de arbeidsproductiviteitsstijging in Nederland immers door R&D-activiteiten veroorzaakt.²⁹ Extra R&D-activiteiten laten onze economie en werkgelegenheid groeien. De overheid zou daarom het gebrek aan private investeringen moeten compenseren door € 2,7 mrd (0,4% van het bbp) te spenderen aan publieke R&D, zodat Nederland binnen afzienbare tijd koploper van de OESO is.³⁰

Voorlopig gaat het de andere kant op. Juist de overheid trekt zich sinds de jaren tachtig terug uit het innovatiebeleid. Overigens niet alleen in Nederland, maar eigenlijk in de hele OESO.³¹ TNO waarschuwt dat de innovatie in Nederland achterop begint te raken.³² Hoewel de uitgaven procentueel gestegen zijn van 1,72% bbp in 2010 naar 1,98% bbp in 2013, was er in feite sprake van stagnatie doordat het totale bbp in die periode is gekrompen.³³

Ronduit zorgwekkend is de prognose voor de komende jaren. Het Rathenau Instituut becijfert dat de financiële overheidssteun voor R&D en innovatie tussen 2013 en 2019 daalt van € 6 mrd naar € 5,5 mrd.³⁴ De directe R&D-

Tabel 1 *Overzicht kenmerken van radicale en incrementele innovatie*

Radicale innovatie	Incrementele innovatie
<i>via fundamenteel onderzoek</i>	<i>via toegepast onderzoek</i>
<i>op basis van vaste financiering</i>	<i>op basis van project financiering</i>
<i>voor lange termijn, veel risico</i>	<i>voor korte termijn, kleine stapjes</i>
<i>vooral door publieke instellingen</i>	<i>vooral door private partijen</i>
<i>dure infrastructuur noodzakelijk</i>	<i>hoogopgeleid personeel noodzakelijk</i>
<i>publieke kennis- en rent-spillover</i>	<i>private kennis- en rent-opbrengst</i>
<i>doorbraak voor nieuwe markt</i>	<i>verbeteren positie bestaande markt</i>

uitgaven nemen met 6,3% af, de directe uitgaven voor innovatie in het geheel met 46,3%, en de fiscale steun met 7,2%. De totale afname van overheidssteun voor R&D is 7,6%.

Het grootste deel van de R&D-uitgaven gaat naar universitair onderzoek en naar overig niet-toepassingsgericht onderzoek. Gelukkig stijgt dat budget van 69% naar 76%. Voor de rest is het drama nauwelijks te overzien. Of het nu om de 4% minder voor defensie gaat of de 40% minder voor technologische doelen. En ook of de 10% van buitenlandse financieringen in R&D op peil blijft, is met de EU-bezuinigingsronde hoogst onzeker.³⁵

Fundamenteel onderzoek: het verborgen industrieel beleid

Al met al is het zaak deze trend te keren. Wie de belangen van radicale innovatie inziet, kan niet om de overheid en meer publieke

R&D heen. Fundamenteel onderzoek gedijt, wegens het langetermijnkarakter en de onzekere uitkomst, het beste bij publieke en vaste financiering.³⁶ Daarnaast is deze manier van financieren minder gevoelig voor conjuncturele neergang dan private investeringen, die immers een procyclisch verloop kennen.³⁷

Private partijen financieren onderzoek daarbij vaak 'prestatiegericht' in projectvorm en gericht op toepasbaarheid. Hoewel begrijpelijk heeft dit weer een remmende werking op radicale methoden, innovatie, meer risicovolle ideeën en interdisciplinair onderzoek. Publieke investeringen zorgen daarentegen voor meer autonomie en risicovol innovatief onderzoek.

Tot slot kan fundamenteel onderzoek ook beter door publieke instellingen, omdat deze nieuwe kennis beter toegankelijk maken en sneller verspreiden. Private partijen hebben door hun winststreven prikkels om nieuwe

Tabel 2 Uitgaven aan R&D in 2013, uitgesplitst in totaal, privaat, publiek en buitenland/overig

Land	R&D (totaal)	Privaat	Publiek	Buitenland/overig
<i>Duitsland</i>	2,9	1,9	0,9	0,1
<i>Finland</i>	3,3	2,0	0,9	0,4
<i>Japan</i>	3,5	2,6	0,6	0,3
<i>Nederland</i>	2,0	1,0	0,7	0,3
<i>Noorwegen</i>	1,7	0,7	0,8	0,2
<i>Oostenrijk</i>	3,0	1,4	1,1	0,5
<i>Spanje</i>	1,2	0,6	0,5	0,2
<i>Verenigde Staten</i>	2,7	1,7	0,8	0,3
<i>Verenigd Koninkrijk</i>	1,6	0,8	0,4	0,4
<i>Zweden</i>	3,3	2,0	0,9	0,4
<i>OESO</i>	2,4	1,4	0,7	0,3

Bron: OESO. Stat.

kennis intern te houden en via toepassingen eerst te commercialiseren om de concurrentie voor te zijn.

Extra publiek geld biedt dus vele voordelen. Een blik op de technologische vernieuwingen van de afgelopen tijd spreekt eigenlijk al boekdelen. Spin-offs van door de overheid gefinancierde radicale innovatie zijn onder meer het GPS-systeem, het internet, de microchip, het touchscreen, vele vaccinaties, nieuwe geneesmiddelen, windenergie, Google, de iPhone, de barcode en de kunststof van autobanden.³⁸ Zonder fundamenteel onderzoek – kennis verzamelen omwille van de kennis – waren geen van deze vindingen en commercialisaties mogelijk geweest.

Vaak wordt dit fundamentele onderzoek gedaan door jonge wetenschappers die willen promoveren. Praktisch gezien zijn zij dus de dragers van ons ‘verborgen industrieel beleid’. Rutger Bregman heeft het daarom zelfs over ‘de grootste uitvinder aller tijden’.³⁹ Hoewel dit qua radicale innovatie niet ver bezijden de waarheid is, zijn er zeker kanttekeningen te plaatsen bij dit enigszins provocerende statement. Incrementele en commerciële toepassing van radicale innovatie zijn zonder de private sector ondenkbaar. Het zou verkeerd zijn om hun enorme bijdrage aan onze welvaartsstijging te bagatelliseren. Sterker: we moeten ze toejuichen.

Inzet op meer radicale innovatie zorgt echter wel voor een versterkte toename van succesvol ondernemerschap, productiviteitswinst, economische groei en werkgelegenheid. Het is het samenspel tussen technologische vooruitgang, menselijk kapitaal, kapitaalinzet en het kapitalistische systeem dat leidt tot meer welvaart. De private en publieke sector hebben elkaar nodig, zeker op het gebied van innovatie.

Verbond tussen markt en overheid

Uit bovenstaande analyse blijkt dat de Nederlandse regering belastinggeld weggooit. De overheid spendeert miljarden aan uitgaven en belastingvoordelen om de Nederlandse

private sector te bewegen tot extra R&D-inspanningen. Het empirisch bewijs voor de effectiviteit en de doelmatigheid van deze belastinguitgaven is echter gering of onbewezen en bovendien neemt de noodzakelijke schaal-grootte bij het bedrijfsleven gestaag af. Het is daarom verstandiger te investeren in radicale innovatie door publieke R&D-uitgaven.

De Nederlandse private sector kan, moet en zal die nieuwe kennis vervolgens commercialiseren via toepassing in incrementele innovatie of via start-ups met een radicaal inno-

Het internet, de microchip en zelfs de iPhone waren er zonder publiek geld niet geweest

vatiemodel. Markt en overheid ondersteunen elkaar zo en kunnen niet zonder elkaar. Dit zijn mijn aanbevelingen:

- ▶ Investeer tot € 2,7 mrd in ‘publieke’ technologische en duurzame R&D, zodat Nederland internationaal met de beste meekan. Het aantal onderzoeksplekken en promotieplekken kan worden uitgebreid en de salarissen verhoogd.
- ▶ Focus op radicale innovatie, door te kiezen voor fundamenteel onderzoek met ‘vaste’ financiering. Moderniseer tegelijk het openbare netwerk om zo deze nieuwe kennis gratis door Nederland te verspreiden.
- ▶ Bekostig de € 2,7 mrd deels uit het budget voor belastinguitgaven aan private R&D en ondernemerschap, aangezien de effectiviteit zeer bescheiden of zelfs onbewezen is.
- ▶ Ondersteun alleen start-ups die nieuwe markten aanboren door radicale innovatie in hun productiemethode. Dit kan door gerichte administratieve en fiscale uitzonderingen.

- ▶ Investeer via onderwijs in (toekomstige) menselijk kapitaal, zodat bedrijven incrementele innovatie gemakkelijker kunnen toepassen op hun proces, dienst of product. Zonder dit hogere absorptievermogen is Nederland niet de lerende economie die we moeten willen zijn.

Ondernemers en het bedrijfsleven profiteren van deze extra publieke R&D-uitgaven, omdat nieuwe kennis publiek toegankelijk is. Voor

de BV Nederland ontstaan via doorbraaktechnologieën nieuwe markten waarvan we profiteren, ook door innovatieve start-ups gericht te ondersteunen. Daarbij zal onze concurrentiepositie verbeteren doordat de investeringen in menselijk kapitaal leiden tot meer incrementele innovatie. Meer economische groei en werkgelegenheid liggen dus in het verschiep. Een PvdA die kiest voor meer publieke R&D, kiest naast 'sociaal' ook voor 'sterk'.

Noten

- 1 Stroop, A. (2014), *De werkende regio; Een sociaaldemocratische visie op regionaal-economisch beleid*, www.wbs.nl/opinie/all/de-werkende-regio.
- 2 Neuteboom, N. & Lukkezen, J. (2015), *Structurele determinanten van de groei in Europa*, CPB Achtergronddocument juni 2015.
- 3 Weel, B. ter, Horst, A. van der & Gelauff, G. (2010), *The Netherlands of 2040*, CPB Publicatie no. 88.
- 4 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2013), *Naar een lerende economie; Investeren in het verdienvermogen van Nederland*, WRR-rapport nr. 90.
- 5 Lukkezen, J. & Kool, C. (2015), *Lessen uit zeven jaar stagnatie in de eurozone; Herstel onzeker/ Nu aandacht voor de lange termijn*, CPB Policy Brief 2015/09.
- 6 Ministerie van Economische Zaken (2015), *Ruimte door vernieuwing door toekomstigbestendige wet- en regelgeving*, Kamerbrief 20 juli 2015.
- 7 Linders, G.M. (2002), *Doorbraaktechnologie en economische groei*, staff.feweb.vu.nl/glinders/research/ESB_web-site.pdf
- 8 Norman, D. & Verganti, R. (2012), *Incremental and Radical Innovation: Design Research versus Technology and Meaning Change*, p. 5.
- 9 Lanser, D. & Wiel, H. van der (2011), *Innovatiebeleid in Nederland: De (on)mogelijkheden van effectmeting*, CPB Achtergronddocument.
- 10 Von Tunzelmann, N. & Acha, V. (2005), 'Innovation in "low tech" industries', in Fagerberg, Mowery & Nelson (ed.), *The Oxford Handbook of Innovation*, Oxford University Press, Oxford, UK.
- 11 Norman, D. & Verganti, R. (2012), *Incremental and Radical Innovation: Design Research versus Technology and Meaning Change*, p. 5.
- 12 McDermott, C.M. & Colarelli O'Connor, G. (2003), *Managing radical innovation: an overview of emergent strategy issues*. *Journal of Product Innovation Management*, 19 (6), pp. 424-438.
- 13 Koopmans, C. & Donselaar, P. (2015), *Een meta-analyse van het effect van R&D op productiviteit*. *Economische Statistische Berichten*, 100 (4717), 518-521.
- 14 Schumpeter, J.A. (1942), *Capitalism, Socialism and Democracy*.
- 15 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2013), *Naar een lerende economie; Investeren in het verdienvermogen van Nederland*, WRR-rapport nr. 90, p. 207.
- 16 Henderson, R. (1993), 'Underinvestment and incompetence as responses to radical innovation: evidence from the photolithographic alignment equipment industry', in: *RAND Journal of Economics*, 24 (2), pp. 248-270.
- 17 Mazzucato, M. (2013), *The Entrepreneurial State; debunking public vs. private sector myths*.
- 18 Rathenau Instituut (2015), *Cijfers bedrijven Nederland*, www.rathenau.nl/nc/web-specials/de-nederlandse-wetenschap/cijfers/cijfermateriaal/onderzoekinstellingen.html
- 19 Lanser, D. & Wiel, H. van der (2011), *Innovatiebeleid in Nederland: De (on)mogelijkheden van effectmeting*, CPB Achtergronddocument, p. 51.
- 20 Zie CBS Statline.
- 21 Zie www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/brochures/2013/02/01/organogram-ez-met-namen.html.
- 22 Zie www.rathenau.nl/nc/web-specials/de-nederlandse-wetenschap/cijfers/cijfermateriaal/onderzoekinstellingen.html
- 23 Zie www.rekenkamer.nl/Publicaties/Onderzoeksrapporten/Introducties/2015/03/Belastinguitgaven_en_milieueffecten/Hoeveel_geld_is_er_gemoeid_met_de_huidige_belastinguitgaven.
- 24 Berekening op basis van bij-

- lage 5 'Inkomstenbeperkende regelingen en belastinguitgaven' van de Miljoenennota 2015 (voor beslag WBSO, RDA en S&O) en de Kamerbrief 'Totale Investerings in Wetenschap en Innovatie 2012-2018 (TWIN)' van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap van 1 mei 2014 (voor beslag Innovatiebox).
- 25 Zie bijvoorbeeld: European Commission (2014), *A Study on R&D Tax Incentives; Final report*, Taxation Papers, working paper no 52. CPB in consortium with CAPP, CASE, CEPII, ETLA, IFO, IFS & HIS, p. 7., en Lanser, D. & Wiel, H. van der (2011), *Innovatiebeleid in Nederland: De (on)mogelijkheden van effectmeting*, CPB Achtergrond-document.
- 26 Gaillard-Ladinska, E., Non, M. & Straathof, B. (2015), *More R&D with tax incentives? A meta-analysis*, CPB Discussion Paper no. 309.
- 27 Zie www.cpb.nl/persbericht/3215451/belastingvoorde- len-rd-niet-doorslaggevend-voor-innovatie
- 28 Ministerie van Economie, *Landbouw en Innovatie (2011), Naar de top; het bedrijvenbeleid in actie(s)*, Kamerbrief 13 september.
- 29 CPB (2015), *Investment in the OECD: pre- and post-crisis developments*, CPB Communication, 19 mei, p. 14.
- 30 Volgens de Macro Economische Verkenning van het CPB is het bbp van Nederland in 2015 € 681,2 mrd. 0,4% hiervan is € 2,7 mrd. Zie www.cpb.nl/publicatie/macro-economische-verkenning-mev-2016
- 31 Schuster, P., Schmitt, C. & Traub, S. (2013), 'The retreat of the state from entrepreneurial activities: A convergence analysis for OECD countries, 1980-2007', in: *European Journal of Political Economy*, Volume 32, pp. 95-112.
- 32 Het Financieele Dagblad (1-8-2015) *Innovatie Nederland raakt achterop; TNO waarschuwt voor terugloop investeringen*.
- 33 In 2011 steeg het bbp met 1,7%, maar in 2012 en 2013 daalde het bbp met respectievelijk 1,6% en 0,7%.
- 34 Steen, J. van (2015), *Totale Investerings in Wetenschap en Innovatie 2013-2019*, Den Haag: Rathenau Instituut.
- 35 Hormes, E. & Tang, P. (2015), *De vijf geheimen van de Europese begroting*, ESB, 100 (4711), pp. 326-329.
- 36 Dalen, R. van, Elk, R. van & Vuuren, D. van (2015), *Publieke onderzoeksfinanciering: de voor- en nadelen van verschillende financieringsmethoden*, CPB Policy Brief no. 07.
- 37 CPB (2015), *Investment in the OECD: pre- and post-crisis developments*, CPB Communication, 19 mei.
- 38 Zie www.thefiscaltimes.com/Media/Slideshow/2013/03/07/10-government-funded-inventions?page=9
- 39 Bregman, R. (2015), 'Maak kennis met de grootste uitvinder aller tijden', in: *De Correspondent*, 25 februari.

Behaalde resultaten zijn geen garantie voor de toekomst

Bij het zeventigjarig bestaan van de PvdA

De geschiedenis van de PvdA is er een van hoge pieken en diepe dalen, maar de partij was altijd dominant op links. Om die positie de komende jaren te behouden is deelname aan de macht niet genoeg. Vooroplopen bij maatschappijvernieuwing is minstens van even groot belang.

FRANS BECKER & GERRIT VOERMAN

Oud-adjunct-directeur van de WBS & hoogleraar Ontwikkeling en functioneren van het Nederlandse en Europese partijstelsel aan de RUG

De sociaal-democratie in West-Europa verkeert in benarde omstandigheden. Naar aanleiding van het forse verlies van de Labour Party bij de Britse Lagerhuisverkiezingen in mei 2015 sprak *NRC Handelsblad*-correspondent Caroline de Gruyter van ‘de identiteitscrisis van de sociaal-democraten in Europa’, onder de kop: ‘Hoe links Europa zichzelf ten grave draagt’.¹ Gevoelige electorale nederlagen, zoals in Griekenland, België en het Verenigd Koninkrijk, gaan gepaard met desastreuze peilingen voor regerende sociaal-democratische partijen in Frankrijk en Nederland. Het lijkt de partijen te ontbreken aan ‘een eigen verhaal’, aan stabiel leiderschap, aansprekend beleid, robuuste electorale coalities – ja, waaraan eigenlijk niet? Voor de PvdA laten de grillige verkiezingsresultaten van de laatste decennia een duidelijk structureel neerwaartse trend zien, die met de verkiezingen voor de gemeentera-

den, het Europees Parlement en de Provinciale Staten van 2014 en 2015 nieuwe dieptepunten bereikte.

Is er dan inderdaad een einde gekomen aan wat de Duits-Britse socioloog en filosoof Ralph Dahrendorf de ‘sociaal-democratische eeuw’ heeft genoemd? Niet omdat de sociaal-democratie als gevolg van haar grote succes haar missie – de emancipatie van de arbeidersklasse – heeft vervuld, maar omdat zij met fundamenteel gewijzigde omstandigheden wordt geconfronteerd waarop zij geen eigen antwoord kan formuleren en zij zich in plaats daarvan heeft aangepast aan een tijdgeest en een institutionele omgeving die haar van haar ziel hebben beroofd? Inderdaad zijn de politieke en maatschappelijke voorwaarden voor sociaal-democratische politiek verre van gunstig, maar partijen en politieke stromingen zijn geen willoze slachtoffers van de omstandigheden. Veel hangt af van de wijze

waarop zij reageren. En juist in dat opzicht is ook de PvdA weinig succesvol. Zelfreflectie blijft beperkt tot de ongevaarlijke marges van het tanende partijleven. Het leervermogen van de partij is gering. Het onderhoud en de overdracht van de geestelijke bagage is gebrekkig. De vraag is of de sociaal-democratie voldoende veerkracht en programmatisch vermogen, maar ook organisatorische slagkracht heeft om een bepalende politieke rol te kunnen blijven spelen.

Iedere betere verkiezingsuitslag (2003, 2012) doet de verwachting in de PvdA herleven dat de kiezers met een uitgekende campagne kunnen worden teruggewonnen. Maar gezien de neergaande electorale lijn en vergelijkbare ontwikkelingen bij zusterpartijen in andere Europese landen is de conclusie onontkoombaar dat het om iets fundamenteelers gaat.

Heeft de politiek van de Derde Weg de sociaal-democratie van haar identiteit en ideologische ankers beroofd? Heeft zij zich te veel geïdentificeerd met het proces van Europese integratie en de overdracht van soevereiniteit, waardoor het op nationaal niveau aan instrumenten ontbreekt om het verschil te maken? Is zij programmatisch onvoldoende herkenbaar geworden? Is zij het vertrouwen van de kiezers kwijtgeraakt door een te bestuurlijke, technocratische opstelling? Is het leiderschap onvoldoende berekend op zijn taak? Ontbreekt het aan gezaghebbende politici? Is haar oude electorale coalitie niet meer bijeen te houden? Biedt een organisatie als de PvdA onvoldoende bindings- en participatiemogelijkheden voor nieuwe generaties? De positie en de uitgangspunten van de sociaal-democratie worden, zoveel is in ieder geval duidelijk, al enige tijd op de proef gesteld door trends en vraagstukken waarop zij nog geen antwoord heeft kunnen vinden.

Op de proef gesteld

De meest in het oog springende trend is de electorale achteruitgang van de sociaal-democratie in vrijwel alle Europese landen. Het

lukt de PvdA niet een brede electorale coalitie van arbeidersaanhang en middengroepen bijeen te houden. Nieuwe partijen en oudere concurrenten trekken links en rechts kiezers weg. En komt de electoraal splijtende werking niet van buitenaf – zoals in Nederland Groen-Links, D66 en de SP – dan zijn het wel interne centrifugale krachten, zoals in de Franse Parti Socialiste en het Britse Labour, die voor grote

De sociaal-democratie heeft het in vrijwel alle Europese landen zwaar

spanningen in eigen gelederen zorgen. De fragmentering van het partijpolitieke landschap weerspiegelt wat er in de samenleving aan de hand is en drukt nieuwe maatschappelijke scheidslijnen uit. Zoals uitgebreid onderzoek van de Zwitserse politicoloog Hanspeter Kriesi en zijn collega's heeft laten zien, ontstaat er als gevolg van maatschappelijke veranderingen – in het bijzonder de internationalisering van ons economische en culturele leven – een nieuwe scheidslijn tussen hen die daarvan makkelijk profiteren dankzij opleiding en maatschappelijke startpositie, en hen die daarvan in baan en leefomgeving eerder de nadelen van ondervinden. Daardoor ontstaan uiteenlopende politieke en wereldoriëntaties, deels zelfs gescheiden werelden, ook geografisch, die niet makkelijk in en door één politieke beweging kunnen worden overbrugd. De nieuwe scheidslijn loopt immers dwars door de sociaal-democratische achterban heen.

Het is de vraag of er sinds het ontstaan van politieke partijen langs scheidslijnen van klasse en religie nu geleidelijk een nieuw stelsel ontstaat: gefragmenteerder, inclusief een nieuw type populisme dat zich sterk afzet tegen de gevestigde partijstructuur. De

opdracht die de sociaal-democratie zich uit electorale en machtspolitieke overwegingen stelde om verschillende groeperingen bijeen te brengen, krijgt daarmee een bredere maatschappelijke dimensie: 'de boel bij elkaar houden', zoals partijleider Joop den Uyl het in de jaren tachtig al formuleerde. Falen volkspartijen als de sociaal-democratie daarin, dan kan dat ook het risico van maatschappelijke desintegratie met zich meebrengen.

Maar rond welk programma kunnen uiteenlopende groepen kiezers verenigd worden? Philip van Praag wijst er in de binnenkort te verschijnen bundel over de geschiedenis van de PvdA op dat een nieuw, voor beide groepen aantrekkelijk idee van de verzorgingsstaat nodig zal zijn om een brede electorale coalitie nieuw leven in te blazen.² Maar de politiek-bestuurlijke elite, inclusief de sociaal-democratie van de Derde Weg, is een andere route ingeslagen, die aanpassing aan de nieuwe omstandigheden omhelsde, de voordelen van internationalisering breed uitmat en daarmee de scheidslijn eerder verscherpte dan overbrugde.³ Overheersend werd de gedachte dat de 'BV Nederland' haar concurrentiepositie moest versterken door aanpassing van de verzorgingsstaat, door ruimte te scheppen voor de markt, door de introductie van een Angelsaksisch ondernemingsmodel en door versterking van de veerkracht van de werknemers.

In het liberale wereldbeeld is de markt – ook internationaal – het beste coördinatiemechanisme. De PvdA is daarin ver meegegaan, maar heeft de dynamiek van de markt in combinatie met de internationalisering onderschat. Zoals PvdA-leider Wouter Bos in 2010 in zijn Den Uyl-lezing stelde: de grootste tragedie van de Derde Weg is 'gelegen in het feit dat de op zich noodzakelijke wending van de sociaal democratie naar een positievere houding ten opzichte van bedrijfsleven, vrije markt en ondernemerschap, plaats vond op het moment dat het moderne kapitalisme van karakter aan het veranderen was. (...) Om het maar eens plastisch uit te drukken, de derde weg-progressieven sliepen in met

een voorheen redelijk getemde vrije markt maar werden wakker met een ontketend monster.⁴ Een typisch geval van tragic timing. Er was overigens wel voor gewaarschuwd.⁵ Het optimisme over de markt gold evenzeer de werking ervan in de publieke sector, maar ook daar kwamen de sociaal-democraten vaak van een koude kermis thuis.

De verschuivende verhouding tussen markt en staat betreft meer dan een praktische vraag naar wat het beste werkt: zij raakt aan de kern van het sociaal-democratisch program. Politiek was voor de sociaal-democratie het middel om degenen met geringe maatschappelijke invloed een stem te geven. Na de Tweede Wereldoorlog ontstond uit dit streven een gemengde economie, met een bijsturende en mede coördinerende rol voor de politiek en een lokaal en nationaal vormgegeven verzorgingsstaat als tegenwicht tegen 'de amorele hardheid van de economie'.⁶ Het publieke domein, collectieve voorzieningen, moesten ervoor zorgen dat belangrijke sociaal-democratische waarden die de markt niet kon bieden toch gerealiseerd werden. De 'hyperglobalisering', zoals de econoom Dani Rodrik het proces van internationalisering omschrijft, tast de grondslag van dit sociaal-democratisch model aan, omdat dit type globalisering niet goed te combineren valt met belangrijke voorwaarden voor dit model, te weten soevereiniteit en democratie.⁷ Langs welke weg kan dit internationale kapitalisme aan banden worden gelegd?

Sociaal-democraten zijn een antwoord gaan zien in een verenigd Europa, maar de wijze waarop de Europese integratie vorm heeft gekregen stelt de sociaal-democratische ordening van het kapitalisme evenzeer op de proef. Er is veel nadruk komen te liggen op de zogenoemde 'negatieve integratie', om een 'level playing field' voor een Europese markt te scheppen, terwijl de sociale en democratische kanten van het integratieproces daarbij sterk zijn achtergebleven.⁸ In de eurozone overheerst een behoudende financieel-economische politiek. Door de grote verschillen

in economische positie en politieke cultuur tussen Noord en Zuid in de EMU zijn de spanningen tijdens de economische crisis sterk opgelopen. Tegenover de noordelijke irritatie over het in het zuiden gevoerde beleid staat de zuidelijke kritiek op de ontwrichtende effecten van het Europese beleid. Ook binnen de sociaal-democratische familie leidt dit tot stevige wrijving. Tegelijkertijd is het draagvlak voor de Europese integratie in een daarover gepolariseerde publieke opinie afgebrokkeld. Daarbij komt dat de sociaal-democraten in Europa worstelen met een nieuwe (internationale) veiligheidspolitiek. Een gemeenschappelijke overtuiging is nog niet zichtbaar. Ook de recente vluchtelingenstroom heeft eerder de zwakte dan de kracht van het verenigd Europa blootgelegd.

Intussen is over de burgers een individualisme vaardig geworden dat haaks is komen te staan op belangrijke uitgangspunten van sociaal-democratische politiek. Het nieuwe individualisme is immers maar zeer gedeeltelijk gegaan in de richting van meer autonomie, zelf richting kunnen geven aan het eigen leven, van datgene wat de Britse filosoof Isaiah Berlin heeft omschreven als positieve vrijheid. In plaats daarvan heeft het zich vooral ontwikkeld tot een plat-liberale opvatting van individuele verdienste voor meer of minder succes in het maatschappelijk leven. Wie geslaagd is, heeft dat aan zichzelf te danken. Wie geen werk heeft, moeite heeft zich een weg te vinden in de maatschappij, heeft daaraan zelf schuld en moet beter zijn of haar best doen. In de woorden van journalist Jurje van den Berg: '[W]e zijn op onszelf aangewezen en teruggeworpen, volgens het meritocratische principe dat eigen talent en inzet bepalen wat je bereikt in het leven. Afwachten tot de economie aantrekt? Aan de slag! No future? Later is allang begonnen!'⁹ De collectieve arrangementen van de verzorgingsstaat komen daarmee ter discussie te staan, en de sociaal-democratische opvattingen op dit terrein hebben serieuze concurrentie gekregen van liberale en conservatieve denkbeelden.¹⁰

Het terugbrengen van maatschappelijk succes of falen tot individuele verantwoordelijkheid onttrekt aan het zicht dat er, na een periode waarin door groeiende en evenwichtig gespreide welvaart een brede middenklasse kon ontstaan, inmiddels sprake is van een nieuwe, groeiende structurele ongelijkheid. Deze vertoont – zij het op een hoger niveau van welstand – trekken van het ongeremde

---

Het individualisme van nu staat haaks op veel sociaal-democratische uitgangspunten

---

kapitalisme van rond 1900. Destijds werd daarmee de strijd aangebonden door middel van collectieve actie; nu zit de ideologie van het individualisme dat in de weg. De sociaal-democratie heeft daaraan zelf bijgedragen door in sterke mate de individuele ontplooiing en keuzevrijheid centraal te stellen in haar program – zoals in de beginselen van 1977 – met verwaarlozing van de gemeenschapsgedachte. Toch is, zo laat de Belgische socioloog Mark Elchardus in een essay over vrijheid zien, niet het bevorderen van de individuele keuze, maar het organiseren van de collectieve actie 'de hedendaagse, emancipatorische opdracht van de sociaal-democratie'.¹¹

Niet alleen de internationalisering van de economie en de ideologie van de individuele verantwoordelijkheid stellen sociaal-democratische uitgangspunten op de proef, dat geldt evenzeer voor het veranderend karakter van het hedendaagse kapitalisme. Ontwikkelingen in de jaren negentig in de richting van een kennisintensieve diensteneconomie leken een belofte in te houden van nieuwe, democratischer arbeidsverhoudingen in bedrijven en een grotere rol voor de factor arbeid, als belangrijkste *asset* in een maatschappij waarin

kennis als belangrijkste element in productie en dienstverlening ging gelden. Maar deze belofte is maar in heel beperkte mate ingelost. Nieuwe technologieën, de financialisering van bedrijfsleven en economie met alle nadruk op aandeelhouderswaarde, toenemende ongelijkheid in inkomen en vermogen, nieuwe concurrentieverhoudingen ten gevolge van migratie en een vergaande flexibilisering van de arbeidsmarkt hebben roet in het eten ge-gooid.¹² De factor arbeid staat er in een aantal opzichten minder sterk voor dan veertig jaar geleden en moet bovendien inschikken ter wille van de duurzaamheid.

De hedendaagse ontwikkeling van het kapitalisme en de politiek van liberalisering hebben vooral een culturele component, zo liet de Duitse socioloog Wolfgang Streeck in 2009 zien. Het aanjagen van verfijnde en gedifferentieerde consumptiepatronen en de vrijwel totale onderschikking van werk en arbeidsverhoudingen aan de eisen van de kapitalistische productie vormen er de kenmerken van. Kapitalisme 'has become a culture, or even a cult, in addition to and on top of a regime of production and exchange, and it is only in terms of a theory that takes this seriously that capitalism's potential futures may be realistically assessed.' Dit kapitalisme scheidt niet alleen meer vrijheid en ruimte voor ondernemingen maar behelst ook 'a profound reeducation of workers and their families, not only regarding their economic needs but also with respect to a new, allegedly freely chosen but in fact normatively obligatory way of life that is thoroughly adjusted and subservient to the functional demands of an evolving capitalism.'¹³ Er is sprake van afbraak van sociale bescherming van arbeid (de zogeheten re-commodificatie). Deze ontwikkelingen vragen, aldus Streeck, om een tegenbeweging à la Polanyi om grenzen te stellen aan de overwoekering van het leven door kapitalistische verhoudingen.¹⁴ Dit nieuwe kapitalisme heeft de sociaal-democratie, inclusief de vakbeweging, uit balans gebracht. Het vraagt om meer dan meebewegen met kleine correcties. Nieuwe

analyse en andere hervormingen zijn nodig, op het gebied van arbeidsrelaties, inkomens- en vermogensverhoudingen, ondernemingsbestuur, en het buitengewoon kwetsbare punt van de huidige economie, de combinatie van werk en 'de rest van het leven'.

Terwijl de sociaal-democratie voor nieuwe ordenings- en sturingsvragen staat, lijken de democratie en politieke partijen daarvoor

De PvdA zal moeten laten zien dat juist de politiek de kwaliteit van het bestaan kan verbeteren

niet meer goed toegerust te zijn. Belangrijke instituties van ons parlementaire systeem hebben te maken met een gebrek aan vertrouwen en legitimiteit, waaronder partijen. Zij zijn in ledental sterk teruggelopen en bij de oude volkspartijen CDA en PvdA zijn jongere generaties volstrekt ondervetegenwoordigd. Zij hebben weliswaar het monopolie op de openbare, verkiesbare ambten, maar zijn maatschappelijk ontworteld geraakt, zoals Joop van den Berg laat zien.¹⁵ Dat heeft gevolgen gehad voor het selectieproces van politici, voor hun representativiteit en hun maatschappelijk gezag.¹⁶ Er wordt gewezen op het gebrek aan ambachtelijkheid van de volksvertegenwoordiging. Er is veelvuldig kritiek geleverd op de grote afstand die is ontstaan tussen de belevingswereld van de burgers en de beleidsmatige en bestuurlijke werkelijkheid van politici en bestuurders. Vertegenwoordigt een partij als de PvdA nog een electorale achterban? De balans tussen vertegenwoordigende en verantwoordelijke politiek is verstoord, aldus de Ierse politicoloog Peter Mair.¹⁷ Technocratie lijkt het te winnen van democratie. Niet alleen omdat politici bevangen zijn door de financieel-bestuurlijke logica, maar ook

omdat besluitvorming in toenemende mate van democratische naar technocratische instellingen verschuift.¹⁸ De historicus Piet de Rooy concludeerde na een lange zoektocht naar de politieke cultuur van Nederland dat de politiek ‘midden in een overgangsfase’ is: ‘Alle structurele elementen, zoals die zich in de politieke cultuur achtereenvolgens ontwikkeld hebben, hebben hun kracht verloren.’¹⁹ En, voegen we daaraan toe, daar komt bij dat de PvdA een magische aantrekkingskracht heeft op kritiek, zowel van buiten als van binnen. Ze kan het nooit goed doen.

Veerkracht van de sociaal-democratie²⁰

De sociaal-democratie heeft in Nederland eerder voor hete vuren gestaan. Bij haar ontstaan moest zij zich maatschappelijk en politiek tegen grote weerstand invechten – een verschijnsel dat zich trouwens tot ver na de Tweede Wereldoorlog in het zuiden van ons land nog voordeed. In de jaren dertig werd zij geconfronteerd met een zware economische crisis en de verleiding en bedreiging van totalitaire stelsels. In de jaren zestig ontstond een behoorlijke kortsluiting met haar welvarender arbeidersachterban en de vrijzinnige tijdgeest. In de jaren tachtig leek de verbinding met de macht doorgesneden. Maar steeds toonden sociaal-democraten een grote mate van veerkracht en vernieuwingsdrang om het hoofd te bieden aan de dreiging van verlies van politieke relevantie.

Daarvoor waren enkele voorwaarden cruciaal. Er was een politieke leiding die openstond voor wat er maatschappelijk en wetenschappelijk om de sociaal-democratie en de politiek heen gebeurde en die nieuwe geluiden toeliet tot het hart van de politieke beweging. De programmatische vernieuwing werd geconstrueerd rondom sociaal-democratische kernwaarden en uitgangspunten. En ten derde zocht de sociaal-democratie oude of nieuwe bondgenoten, in de politiek of in het maatschappelijk veld, om gezamenlijk op te trekken.

De vraag is of er voldoende veerkracht en programmatisch vermogen bij de huidige sociaal-democratie berust om opnieuw een politieke en maatschappelijke kracht van betekenis te worden. Of zij erin slaagt om, zoals het wetenschappelijk bureau van de PvdA, de Wiardi Beckman Stichting, het formuleert, vanuit centrale sociaal-democratische waarden (bestaanszekerheid, goed werk, verheffing en binding) een nieuwe, ‘post-liberale’ koers uit te zetten.²¹ Of glijdt zij af tot een ‘utiliteitsleer met een platte opportuniteitspolitiek als consequentie’, zoals Den Uyl het gevaar voor het socialisme begin jaren vijftig formuleerde?²² Kan zij de Houdini-act uitvoeren om zich uit haar benarde positie te bevrijden? Om daarin enigszins succesvol te zijn zal zij niet alleen op de voorwaarden moeten letten die eerder van belang waren voor een geslaagde rentree, maar ook de eigen organisatie op orde moeten hebben en een verhouding tot haar naaste electorale concurrenten moeten vinden. De sterke top-down-, media- en campagnegeleide cultuur volstaat daarvoor niet. Openheid voor denkwerk en ideeënontwikkeling, herstel van contact met de wereld van arbeid, voortreffelijke selectie van politici (‘De besten voor’, zoals de socioloog Willem Adriaan Bongers het ooit omschreef²³), *checks and balances* in de organisatie, en nieuwe aantrekkelijke vormen van binding tussen wat maatschappelijk beweegt en de sociaal-democratische beweging – het zijn voor de hand liggende ideeën. Herstel van haar lokale positie is van groot belang. Maar de kern zal toch zijn te laten zien dat politiek ertoe doet en de kwaliteit van het bestaan kan verbeteren.

Welke toekomstscenario's zijn daarbij denkbaar? Om te beginnen is een autonoom herstel denkbaar. De sociaal-democratie her vindt zelfstandig een brede electorale basis mede als gevolg van inspirerend en duurzaam leiderschap rondom een bindend programma dat de klassieke sociaal-democratische waarden verbindt met een eigentijdse maatschappijbeschouwing en -kritiek, en deze weet

om te zetten in een beleidsprogramma dat een breder politiek draagvlak vindt. In dit onwaarschijnlijke geval verplettert zij bij de verkiezingen haar naaste concurrenten aan de linkerkant van het politieke spectrum, zoals bij eerdere uitstekende uitslagen voor de PvdA het geval was (1977, 1986).

In het tweede scenario blijft de PvdA als zelfstandige politieke partij voortgaan op de ingeslagen weg en wisselt zij regelmatig van leiderschap om bij elke verkiezing te proberen een optimaal resultaat te behalen. Het programma richt zich sterk op Europese integratie en zet sociale accenten bij een voortdurende liberale koers. Het is vooral de persoon van de lijsttrekker die het electorale en machtspolitieke succes zal bepalen. De electorale jojo-beweging blijft deze PvdA kenmerken en de tendens zal ook licht blijven dalen, al was het maar omdat de concurrenten het vaak beter doen.

Maar er zijn ook mogelijkheden voor een *realignment* ter linkerzijde. In dit derde scenario wordt de PvdA leeggegeten door haar meer uitgesproken electorale concurrenten omdat de kiezers liever op het origineel dan op een kopie stemmen. Inderdaad: behaalde resultaten zijn geen garantie voor toekomstig succes. De SP, eindelijk aangevoerd door een adequate opvolger van Jan Marijnissen, trekt de arbeidersaanhang van de PvdA en een deel van de middengroepen naar zich toe en houdt deze kiezersgroep vast, mede dankzij een goede combinatie van cultuur- en onderwijspolitiek en een harde lijn tegen de marktwerking in de zorg. D66 en GroenLinks nemen het hoogopgeleide, zelfvoldane deel van de PvdA-kiezers op, inclusief de studenten en de bakfietsouders. De slinkende PVV trekt vooral in het zuiden ontevreden kiezers van de PvdA naar zich toe. De opvolger van Hans Spekman als partijvoorzitter trekt in 2023 de deur van het partijbureau achter zich dicht na het licht te hebben uitgedaan.

Ten slotte is er een vierde scenario denkbaar, waarin de PvdA duurzame samenwerkingsrelaties aangaat met haar directe electorale en programmatische burens: GroenLinks en SP. Een los samenwerkingsverband, waarbij de verschillende delen hun eigen accenten zetten, maar gezamenlijk een links, progressief, sociaal-democratisch perspectief ontwikkelen, samen met maatschappelijke partners op het gebied van arbeid, duurzaamheid, voedselvoorziening, onderwijs en cultuur. Het is een perspectief dat al langere tijd de ronde doet, maar tot nu toe geen praktische vertaling heeft gekregen. Van den Berg breekt er een lans voor in de binnenkort te verschijnen bundel. Het zou weleens de beste overlevingsstrategie kunnen zijn.

Het verhaal over een politieke partij gaat bijna vanzelfsprekend over macht — over het vermogen om politieke opvattingen en overtuigingen om te zetten in beleid. Maar de waarde van een nieuwe koers of een nieuw program van de sociaal-democratie kan niet alleen worden afgemeten aan de deelname aan het openbaar bestuur, maar ook aan zijn betekenis voor het op gang brengen van politieke en maatschappelijke vernieuwingsprocessen. Daaraan, zo stelde politicoloog Hans Daudt al eens, zou links misschien wel de hoogste prioriteit moeten geven: ‘vanuit de kritiek op de bestaande samenleving ideeën en politieke voorstellen in de openbare discussie brengen die op den duur in niet-linkse kringen doordringen en dan kunnen worden uitgevoerd — een proces waarvan de betekenis en snelheid veelal worden onderschat.’²⁴

Dit artikel is een bewerkte voorpublicatie uit ‘Frans Becker en Gerrit Voerman (red.), Zeventig jaar PvdA’. Het boek wordt op 9 februari om 16.00 uur aangeboden aan Hans Spekman. Locatie en nadere details worden later bekendgemaakt op www.dnpp.nl.

Noten

- 1 NRC Handelsblad, 11 mei 2015.
- 2 Ph. van Praag, 'Van kiezers en campagnes. De electorale ontwikkeling van de PvdA', in: F. Becker & G. Voerman (red.), *Zeventig jaar PvdA* (Amsterdam 2016).
- 3 Zie voor deze kritiek R. Cuiperus, *De wereldburger bestaat niet. Waarom de opstand der elites de samenleving ondermijnt* (Amsterdam, 2009).
- 4 W. Bos, *De Derde Weg voorbij. 21e Den Uyl-lezing*, 25 januari 2010, www.pvda.nl/data/site-management/media/2010/Den+Uyl-lezing+Wouter+Bos.pdf.
- 5 Zie bijvoorbeeld F. Becker, W. van Hennekeler en B. Tromp (red.), *Hedendaags kapitalisme. Het twintigste jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, 1999).
- 6 P. de Rooy, 'Over snijbloemen en sociaal-democratie', in: *S&D* 2007/10, pp. 9-15.
- 7 D. Rodrik, *The Globalization Paradox. Why Global Markets, States and Democracy Can't Coexist* (Oxford, 2011).
- 8 Zie voor het begrip 'negatieve integratie' F. Scharpf, *Governing in Europe: Effective and Democratic?* (Oxford, 1999).
- 9 J. van den Berg, 'Later is allang begonnen. Starten op een arbeidsmarkt in crisistijd', in: F. Becker & M. Hurenkamp (red.), *De gelukkige onderneming. Arbeidsverhoudingen voor de 21ste eeuw. Jaarboek voor de sociaal-democratie* (Amsterdam, 2014), p. 100.
- 10 Zie daarvoor C. Jensen, *The Right and the Welfare State* (Oxford, 2014).
- 11 M. Elchardus, 'Mijn vrijheid is van ons', in: R. Cuiperus en M. Hurenkamp (red.), *Omstreden vrijheid. Waartoe een vrije samenleving verplicht* (Amsterdam, 2015), p. 59.
- 12 De term 'financialisering' is ontleend aan A. van der Zwan, 'De financialisering van ons wereldbeeld', in: F. Becker, M. Hurenkamp & P. Kalma (red.), *Lessen uit de crash. Een antwoord op de financiële crisis* (Amsterdam, 2012), pp. 28-50.
- 13 W. Streeck, *Re-Forming Capitalism. Institutional Change in the German Political Economy* (Oxford, 2009), p. 263, 266.
- 14 In *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time*, dat oorspronkelijk in 1944 verscheen, analyseerde Karl Polanyi de maatschappij-verwoestende gevolgen van wat hij de liberale utopie van de vrije markt noemde in het Engeland van de negentiende eeuw. In de sociaal-democratie zag hij een van de mogelijkheden om dit type kapitalisme te beteugelen.
- 15 Joop van den Berg, 'De langzame ontworteling van de Nederlandse sociaal-democratie', Becker & Voerman (red.), *Zeventig jaar PvdA*.
- 16 Zie voor een scherpe analyse hiervan J.A.A. van Doorn, 'Democratie in de overgang – Van collectieve beheersing naar geordende vrijheid', in: J.A.A. van Doorn, *Nederlandse democratie. Historische en sociologische waarnemingen*. Samengesteld en ingeleid door Jos de Beus & Piet de Rooy (Amsterdam, 2009), pp. 462-463.
- 17 Vgl. P. Mair, *Ruling the Void. The Hollowing of Western Democracy* (Londen/New York, 2013).
- 18 Vgl. R. Koole, 'Griekenland, Europa en de legitimatie van politiek', in: *S&D* 2015/2, p. 22.
- 19 P. de Rooy, *Ons stipje op de wereldkaart. De politieke cultuur van Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Amsterdam, 2014), p. 291.
- 20 Naar het gelijknamige artikel van J. de Beus, in: *S&D* 1997/1, pp. 3-14.
- 21 Zie daarvoor Monika Sie Dhian Ho, *Van waarde. Sociaal-democratie voor de 21ste eeuw* (Amsterdam, 2013).
- 22 J.M. den Uyl, 'Heroriëntering van het socialisme', in: *S&D* 1952/5, pp. 273-282, aldaar p. 280.
- 23 W.A. Bongers, *Problemen der democratie. Een sociologische en psychologische studie* (Groningen, 1934).
- 24 J.Th.J. van den Berg, 'Hans Daudt, "politiek commentator van de allerbeste soort"', in: H. Daudt, *Echte politicologie. Opstellen over politicologie, democratie en de Nederlandse politiek* (Amsterdam, 1995), pp. 11-39, aldaar p. 30.

De PvdA tussen hartstocht en zakelijkheid

In een vuistdikke biografie komt Maarten van Traa naar voren als een hartstochtelijk politicus. Een manier van politiek bedrijven die onder het pragmatische ‘paars’ amper uit de verf kwam.

► **Willem van Bennekom**, *De jaren van Maarten van Traa*, Boom, Amsterdam 2015 (591 blz.)

► **Klaartje Peters**, *Een doodgewoon kabinet. Acht jaar paars 1994-2002*, Boom, Amsterdam 2015 (320 blz.)

MARNIX KROP

Van 1977 tot 1985 medewerker resp. adjunct-directeur van de Wiardi Beckman Stichting. Sedertdien als rijksambtenaar betrokken bij de advisering, formulering en uitvoering van het Nederlands buitenlands en Europees beleid, laatstelijk (tot 2013) als ambassadeur in Duitsland. Hij is thans actief als docent, adviseur en publicist, onder andere verbonden aan Instituut Clingendael.

De Partij van de Arbeid zit in een klem. Op grond van een onverwacht goede verkiezingsuitslag in 2012 neemt de partij als juniorpartner deel aan een coalitie met de VVD. Zij is daarin medeverantwoordelijk voor een ingrijpende sociaaleconomische politiek, die in hoofdzaak drie doelstellingen nastreeft: crisisherstel, systeemreparatie en toekomstbestendiging. De nog steeds niet geheel overwonnen crisis van 2008 vereist Europese en nationale maatregelen tot behoud van de euro, gezondmaking van de financiële sector en stabilisering van de nationale begroting. Achterstallig onderhoud op belangrijke terreinen als wonen, zorg en pensioenen vergt hervormingen van structurele aard. En de last van een verouderende eigen bevolking in een wereldeconomie met veel jonge concurrenten vraagt om blijvende verbetering van het nationale verdienvermogen: vernieuwing

van zowel de economie als onze sociale rechtsstaat. In grote trekken is dit kabinet inmiddels in deze opdracht van het regeerakkoord geslaagd. Na enkele jaren van begrotingspijn, economische teruggang en sociale krimp zijn de meeste hervormingen in gang gezet, daalt de staatsschuld, trekt de groei weer aan en lijkt het ergste leed geleden. Niet dat alles nu koek en ei is: de internationale omgeving blijft politiek en economisch instabiel, omvangrijke aantallen vluchtelingen stellen de inschikkelijkheid van de samenleving op de proef, en klimaatverandering bergt de noodzaak van verdere structurele aanpassingen in zich.

Toch heeft de PvdA wel reden tot enige tevredenheid over het regeringsbeleid en zou zij op basis daarvan de verkiezingen van 2017 met enig vertrouwen mogen tegemoetzien. Daar zit hem echter de kneep. De kiezer is volgens de peilingen vooralsnog niet onder

Marnix Krop

de indruk. De traditionele 'stamkiezer' neemt de partij vooral baanonzekerheid en sociale afbladderende kwalijk, misschien het meest tot uitdrukking komend bij de systeemwijzigingen in de zorg. De voor een goede uitslag even onmisbare middengroepen zijn onvoldoende overtuigd van het regeervermogen van de PvdA: de economische 'competentie' wordt minder bij haar gevonden dan bij de VVD (of D66). En het maatschappelijk klimaat is onder invloed van de vluchtelingen crisis momenteel voor de PvdA niet echt gunstig. Gevolg: het onontbeerlijke partij kader ontbreekt het aan het nodige zelfvertrouwen.

Wat te doen? Op zoek gaan naar de verloren gegane 'linkse ziel' of voortgaan met het sociaal-liberaal moderniseringsproject? Het warme hart opzoeken of het hoofd koel houden? Kunnen beide worden gecombineerd? Of zijn er nog andere aanknopingspunten van waarde? Biedt het recente verleden hulp bij deze speurtocht? Hier komen de boeken over Maarten van Traa en de paarse kabinetten van pas. Die bieden immers stof tot nadenken over de verhouding tussen hartstocht en zakelijkheid in de politiek van de sociaal-democratie.

Maarten van Traa: hartstochtelijk politicus

Als Willem van Bennekoms monumentale biografie *De jaren van Maarten van Traa* in iets bijzonder overtuigend is het wel het door hem geschetste beeld van een door hartstocht gedreven linkse politicus. Ook al begon Van Traa's politieke loopbaan eerst in april 1979, na de regering-Den Uyl, het 'meest linkse kabinet uit de Nederlandse geschiedenis', en eindigde deze met een noodlottig ongeval in oktober 1997, midden in de veel nuchterder aanpak van het kabinet-Kok I, toch was hartstocht de rode draad die zijn bestaan in de Partij van de Arbeid kenmerkte. Zijn rol in het 'kruisraketten debat' tussen 1979 en 1986 en zijn voorzitterschap van de parlementaire IRT-enquête in 1994-96 vormden hiervan begin- en eindpunt.

Maar ook ertussendoor vlamde het vuur geregeld hoog op. Van Traa's tragiek was, naast zijn onverwachte dood die zijn leven noodzakelijkerwijs iets van een 'Unvollendete' gaf, dat hij met zijn politieke hartstocht steeds meer alleen was komen te staan. Zijn partij had van een overdaad aan polariserende ideologie

Van Bennekom schetst een overtuigend beeld van een door hartstocht gedreven politicus

haar bekomst gekregen en zag de politieke werkelijkheid met andere ogen. Van Traa werd in die context steeds meer een van de laatsten der Mohikanen van een voorbij tijdperk. Wat overigens niet wil zeggen dat het hem aan realiteitsbesef ontbrak. Maar in de PvdA van paars paste hij niet meer.

Sturm und Drang waren Van Traa naar zijn karakter en achtergrond al niet vreemd – Van Bennekom verhaalt daarover met inleving en gevoel voor nuance – maar zijn persoonlijke betrokkenheid bij *les évènements* in het Parijs van mei 1968 had een beslissende invloed op zijn romantisch-politieke inslag. De spontaneiteit van de studentenopstand toen en van de brutaliteit in de reactie daarop van politie en overheid bezorgden hem een bijzonder gevoel voor de kracht van sociale bewegingen maar ook voor het belang van de rechtsstaat. Dit gevoel zou hem nooit meer verlaten.

In de jaren erna zocht hij steeds meer naar een eigen rol in het aan de macht brengen van de 'verbeelding'. In die tijd hield voor hem de PvdA van Den Uyl en Nieuw Links de beste belofte in voor de combinatie van macht en verbeelding. Hij stelde zich kandidaat voor de functie van internationaal secretaris, toen een zichtbare positie in het partijbestuur, en werd

Marnix Krop

tot zijn eigen verrassing door het congres van april 1979 gekozen. Met Max van den Berg en Wim van Velzen vormde Maarten van Traa tot zijn vertrek naar de Tweede Kamer in 1986 de bezoldigde leiding van de partij, in de wandeling al snel 'het supertrio' gedoopt.

Kruisraketten en polarisatie

Wat is hier nu precies de relevante geschiedenis? En welke rol speelde Van Traa hierin? Van Bennekoms boek laat de lezer hier enigszins in de steek: als politieke biografie komt *De jaren van Maarten van Traa* naar mijn smaak iets minder goed uit de verf dan als levensbeschrijving. Van Traa komt er als boeiende persoonlijkheid duidelijker in naar voren dan als belangrijke medespeler in een cruciale fase in de geschiedenis van de PvdA. Wat was zijn historische betekenis in dit verband?

De kwestie van de kruisraketten dient zich als belangrijke toetssteen aan. Van Bennekom wijdt wel een kwart van zijn boek aan Van Traa als internationaal secretaris. Hij verhaalt uitvoerig over allerlei wederwaardigheden in die gedenkwaardige episode – van ontspanning en kernontwapening, van 'Joop Atoom' en zijn vasthouden aan één à twee nucleaire taken, van het IKV en diens ijveren voor 'alle kernwapens de wereld uit, te beginnen met Nederland', van massale demonstraties in Amsterdam en Den Haag, van het Komitee Kruisraketten Nee en zijn volkspetitionnement, van alle opgewonden discussies hierover, in parlement, partij en land, en van Van Traa's centrale rol in dit alles, ook in het Europese buitenland – en toch bevredigt zijn relaas niet helemaal.

Zo legt hij onvoldoende uit waar deze kruisrakettenkwestie nu eigenlijk om draaide, internationaal en nationaal, en welke keuzes zich daarbij eigenlijk aandienen. Waarom dacht de PvdA te kunnen aandringen op overleg tussen West en Oost over de middellange-afstandswapens, waarbij volgens haar de NAVO echter niet mocht plaatsnemen en er maar op moest hopen dat de Sovjet-Unie zijn voort-

gaande plaatsing van SS-20 raketten naar nul zou terugdraaien? Hoe zou een Nederlands nee tegen het NAVO-plaatsingsbesluit uitpakken in de Oost-West-verhouding? Waarom mocht de PvdA hopen op een 'modelrol', terwijl in Frankrijk de socialisten van Mitterrand krachtig voorstander waren van plaatsing, evenals de (door Van Traa heimelijk gesteunde) democratische dissidenten in Oost-Europa? Waarom heette het Nederlandse plaatsingsbesluit van november 1985 een 'nederlaag' voor Van Traa en zijn partij, waar anderhalf jaar later de VS en de Sovjet-Unie in hun zogeheten INF-akkoord zich juist vastlegden op de 'dubbele nul', dat wil zeggen geen kruisraketten maar ook geen SS-20's? School die nederlaag niet vooral in de binnenlandspolitieke uitkomst van de kruisrakettenzaak?

Van Bennekom geeft onvoldoende aan dat de PvdA van die jaren het strijdtoneel vormde voor een bitter gevecht tussen 'fundi's' en 'realo's', tussen mensen die de partij naar radicale maatschappijverandering wilden sturen en daarmee een meerderheid in het land wilden veroveren, en anderen die daaraan niet de kans op regeren wilden opofferen. Met Van Traa's aantreden als internationaal secretaris centreerde zich dit gevecht in een permanente spanning tussen partijbestuur en parlementaire fractie, waarbij de buitenlandse politiek een geëigend strijdperk bood. De verhouding met de Amerikaanse bondgenoot, de ontspanning in de Oost-West-verhouding, de mensenrechten alsook de steun aan linkse regimes in de derde wereld waren zoal de strijdpunten waaromheen dit interne conflict werd uitgevochten.

Joop den Uyl en Max van den Berg waren hierin de belangrijkste antagonisten, met Maarten van Traa als een soort bemiddelaar tussen beiden in. Mede onder druk van het partijkader kwam al vrij snel een groeiende identificatie met de kerkelijke vredesbeweging tot stand, waardoor Den Uyl in 1981 slechts met de grootste moeite iets van een band met de NAVO en met het eerder politieke

Marnix Krop

dan militaire karakter van de westerse kernbepanning wist overeind te houden. Zijn akkoord met een onvoorwaardelijk nee tegen plaatsing van kruisraketten, uitgeruild tegen Van den Bergs (en Van Traa's) akkoord met het voorlopig behoud van één of twee kerntaken voor de Nederlandse krijgsmacht, vormde in de jaren erna het kompas waarop de PvdA gezamenlijk kon marcheren, en waarin ook het IKV zich pragmatisch voegde. Dit resultaat herstelde de eenheid van links, maar maakte compromisvorming met het CDA, laat staan de VVD, hoogst onwaarschijnlijk. De PvdA werd integraal onderdeel van het Komitee Kruisraketten Nee, dat grote mensenmassa's op de been wist te brengen en veel steun on-

programma. Dit droeg ertoe bij dat de PvdA in de jaren 90 weer kon uitgroeien tot een natuurlijke regeringspartij.

Wat daarbij ook zeker hielp was dat in 1989 het einde van de Koude Oorlog zich aankondigde en dat al eerder onder de Nederlandse bevolking de vrees voor kernwapens als sneeuw voor de zon verdween. Gezien de eerdere, mede door de PvdA aangewakkerde massale angstpsychose was dit een uiterst bevreedend effect. Ook al zijn er nu veel minder kernwapens, hun veel minder gereguleerde internationaal-politieke context dan tijdens de Koude Oorlog stelt in de huidige wereld niet echt gerust. Van Bennekoms pakken de bewoording van de nieuwe tijdgeest: 'De vrees voor de Bom leek wel in rook opgegaan, en Jan Modaal werd koning van de schepping'.

Na de IRT-affaire kwam Van Traa tegenover zijn eigen fractie en kabinet te staan

der de bevolking wist te mobiliseren. Toch kon de PvdA als actiep partij het kabinet-Lubbers I uiteindelijk niet van een plaatsingsbesluit weerhouden en wist zij in het jaar erna (1986) bij de verkiezingen wel 52 zetels te behalen, maar behaalde zij met overig links onvoldoende winst om de christen-democraten (54 zetels) van een tweede kabinet-Lubbers met de VVD af te houden. Naast sociaaleconomische geschillen vormde het kruisrakettenstandpunt van de PvdA daarvoor nog steeds een onoverkoombare barrière. De in die strijd tot 'vijanden' gebombardeerde politieke tegenstanders voelden bitter weinig voor samenwerking met de PvdA, hoeveel zetels die partij met haar 'overwinningsnederlaag' ook had gewonnen. Mede door de 'troonsafstand' van Den Uyl ten gunste van Wim Kok zette deze uitkomst de partij aan tot een fundamentele overdenking van haar politieke strategie en

Vreemdelingen en rechtsstaat

Angst verdween echter niet uit de Nederlandse politiek, ook al duurde het jaren voordat deze met vergelijkbare reikwijdte en intensiteit terugkwam. Van Traa stond hier weer middenin, even hartstochtelijk als onverzettelijk, zij het dat hij dit keer zich juist tegen de angst teweestelde. Het betrof de zaak van immigratie en recht van vreemdelingen op toegang tot ons land. In het niet meest toegankelijke deel van zijn boek beschrijft Van Bennekom hoe het Kamerlid van Traa zeven jaar lang zich voor een zo rechtsstatelijk mogelijk asielbeleid schrap heeft gezet. Met de Nota Vluchtelingenbeleid van april 1987 werd ingezet op terugdringing van het aantal buitenlanders dat in ons land hun toevlucht zocht. Een belangrijk instrument daarvoor werd het beperken van hun gelijke behandeling ten opzichte van ingezetenen, vanaf de jaren negentig onder andere door hun het recht op hoger beroep te ontfagen. Van Traa's verzet hiertegen was even inventief als vruchteloos. Toch waren zijn interventies in zoverre succesvol dat minister Hirsch Ballin bij de parlementaire behandeling in 1993 een uitweg bood uit een door de

Marnix Krop

procureur-generaal bij de Hoge Raad in te stellen cassatie (vernietiging van het besluit) in het belang der wet. Maar het ging hierbij wel om een 'dode mus' van een rechtsmiddel dat in de praktijk nooit gehanteerd zou worden. Van Traa kon echter maar beperkt oppositie voeren tegen zijn 'eigen' kabinet-Lubbers-Kok (1989-1994) en partijgenoot-staatssecretaris Kostó, terwijl de geweldige aanwas van asielzoekers in die jaren het bovendien steeds lastiger maakte op dit terrein dwars te liggen.

Overigens is het recht op hoger beroep voor asielzoekers hersteld in de Vreemdelingenwet van 2000 van staatssecretaris Job Cohen. Maar dat heeft Van Traa niet mogen meemaken. Wel heeft hij met de IRT-enquête in 1995 nog eens kunnen schitteren, waar het ging om het overeind houden van de rechtsstaat, ook al betrof het dit keer een terrein waarmee hij wel erg dicht bij de politiek van de eigen partij kwam. Zijn onderzoek legde bijzondere opsporingsmethoden bloot: de politie ging ver in het 'meedoen' met het criminele milieu teneinde grote drugshandelaren te kunnen vangen. Maar deze praktijken hadden wel veel te maken met de innerlijke tegenspraken van het gedoogbeleid inzake drugs. In het debat over de beleidsmatige consequenties van de IRT-enquête bevond Van Traa zich dan ook uiteindelijk in oppositie tegen de eigen fractie en het eigen 'paarse' kabinet. Het was het wrange lot van een politicus die in geloofwaardigheid wilde leven, maar steeds minder goed in staat bleek zijn eigen partij daarin mee te krijgen.

Een paars kabinet

Bevond de PvdA zich tijdens de kruisrakettenkwestie in een door ideologische hartstocht gedreven isolement, nog geen tien jaar later zag zij zichzelf aan het hoofd van een min of meer historisch unicum: een zakelijk gefundeerd links-liberaal kabinet. Het boek van Klaartje Peters, *Een doodgewoon kabinet. Acht jaar paars. 1994-2002*, biedt een verhelderende inblik in die bijzondere regeringssamen-

werking tussen PvdA en VVD, met D66 als onmisbare makelaar ertussenin. Verhelderend omdat Peters haar verhaal vooral baseert op interviews met de bewindslieden van dat kabinet alsook met andere politieke hoofdfiguren. Veel komt daarbij aan bod: van de moeizame coalitievorming in 1994 via het succes en de identiteit van paars en de links-rechts-tegenstelling hierbinnen, tot aan het moeizamer verlopende tweede paarse kabinet en de uiteindelijk dramatische implosie van paars: het aftreden van Koks kabinet in april 2002 en de enorme verkiezingsnederlaag voor de paarse partijen enkele weken later.

Een en ander komt ook te weinig aan bod. Zo blijven de economische aspecten van het beleid van paars en ook de belangrijke Europese en buitenlands-politieke ontwikkelingen van die jaren onderbelicht of zelfs onvermeld. Ook zou enige aandacht voor de invloedrijke Derde Weg van Tony Blair bij de analyse behulpzaam zijn geweest. Sowieso is Peters nogal gouvernementeel in haar aanpak. Toch biedt haar leesbare boek nuttige aanknopingspunten voor de behandeling van de hierboven opgeworpen vragen. Was voor de PvdA de paarse samenwerking een zaak van het koele hoofd? Welke winst werd daarmee behaald en welke prijs werd er betaald? Valt daaruit iets voor heden en toekomst te leren?

Anders dan het kabinet-Rutte II werd paars niet op een 'uitruil' van favoriete dossiers gebaseerd. Voor de totstandkoming van zowel Kok I als Kok II werd stevig en lang onderhandeld: het eerste bijna vier maanden en het tweede ruim twee maanden. Vooral het sociaaleconomisch beleid en het begrotingskader stonden daarin centraal. Ook werden fractiespecialisten bij de opstelling van het formatieakkoord betrokken. In die zin waren het in de Nederlandse traditie inderdaad doodgewone kabinetten. Het afwijkende school in de afwezigheid van het CDA, wat niet meteen de voorkeur van de PvdA had, maar wat na de grote verkiezingsnederlaag van de christen-democraten en de provocerende op-

Marnix Krop

stelling van de nieuwe fractieleider Brinkman onvermijdelijk bleek te zijn.

Met de totstandkoming van paars kreeg echter vooral D66-leider Hans van Mierlo zijn zin en zijn 'historisch gelijk'. Echt 'paars', in de zin van anticonfessioneel, was paars aanvankelijk niet. Kwesties als euthanasie en het homohuwelijk kwamen eerst in Kok II prominent op de kabinetsagenda. Dit had vooral te maken met de hardere opstelling van D66 in die formatie, nadat de verkiezingen van mei 1998 die partij overbodig voor de kabinetsvorming leken te maken. Voor het overige waren het toch vooral kabinetten samengesteld uit linkse en liberale hoek, waarbij D66 in sociaaleconomisch opzicht meer naar de VVD dan naar de PvdA trok. Zo'n links-liberale samenwerking was bijzonder genoeg en dit doet de vraag rijzen wat haar nu mogelijk en succesvol maakte.

Nieuwe zakelijkheid en haar schaduwzijden

Allereerst had zowel PvdA en VVD frustrerende ervaringen in de regeringssamenwerking met het CDA opgedaan. Dit is doorgaans niet voldoende om over politieke en electorale tegenstellingen heen te stappen, maar het kan helpen. In 1994 kwam daar de sleutelpositie van D66 bij: die partij was onmisbaar voor een coalitie van centrum-links dan wel centrum-rechts. Hardnekkig hield Van Mierlo echter aan zijn paarse voorkeur vast, waarbij hij uiteindelijk werd geholpen door Elco Brinkman die bleef hameren op de noodzaak van blijvende ingrepen in de sociale zekerheid. Wim Kok, die door het staatshoofd was gevraagd een concept-regeerakkoord (!) te schrijven om daarmee schot in de onderhandelingen te brengen, kon toen weinig anders doen dan met paars verder te gaan. Een tweede aspect was het zakelijk karakter van het kabinet. Anders dan voor D66 was er voor PvdA noch VVD weinig liefde aan paars verspild. Beide partijen zagen elkaar traditioneel als tegen-

stander, vooral in sociaaleconomisch opzicht, reden waarom daarover bij de formatie het langst werd gebakkeleid. Ook tijdens de rit en opnieuw bij de formatie van 1998 lagen op dit terrein de meeste hobbels. Dat er gaandeweg toch iets van een paarse 'sfeer' ontstond, had vooral te maken met de plezierige samenwerking die in het door Kok goed geleide kabinet en ook wel tussen de parlementaire fracties mogelijk bleek en die onder andere met het ontideologiseerde klimaat te maken had. De PvdA had lering getrokken uit de mislukking van haar polarisatiestrategie en de VVD bleek daarin goeddeels te willen meegaan. De val van de Muur en het einde van de Koude Oorlog deden hier ook hun invloed gelden. Politiek leek meer een zaak van redelijk debat en verstandig management te zijn geworden dan van onoverbrugbare tegenstellingen.

In deze verzakelijkte omgeving wist paars de hand aan de ploeg te zetten om met elan de Nederlandse economie weer op gang te brengen en vooral de werkloosheid aanzienlijk terug te dringen. Het door VVD en D66 aanvankelijk verguisde en door de PvdA juist met kracht onderschreven poldermodel (het overleg tussen bonden en werkgevers) was

Paars had wel aandacht voor de sociaaleconomische problemen van migranten maar vergat de culturele kant

ook instrumenteel in het succes van deze strategie van 'werk, werk en nog eens werk'. Was dan nu opeens alles botertje aan de boom tussen links en rechts in de Nederlandse politiek? *The End of Ideology* aan het Binnenhof en omstreken? Nee, integendeel, en dat droeg paradoxaalwijs ook bij aan het succes van paars. Vooral VVD-leider Frits Bolkestein had

Marnix Krop

goed door dat de kiezer misschien graag pragmatische bestuurders wil, maar tegelijk ook ideologische tegenstellingen en politiek debat behoeft. Met zijn rol als 'oppositieleider binnen de coalitie' (de term is van Peters) en zijn provocerend aansnijden van vrije maar gevoelige kwesties als migratie en integratie slaagde hij erin het links-rechts-conflict in leven te houden. Daarin werd hij geholpen door PvdA-fractie leider Jacques Wallage, die vooral over minderhedenbeleid graag de degen kruiste met Bolkestein. Deze combinatie van een zakelijk en succesvol opererend kabinet en een parlementair debat waar soms de vonken vanaf sprongen zorgde ervoor dat PvdA en VVD bij de verkiezingen in 1998 beide glansrijk wonnen. De PvdA werd daarbij in niet geringe mate geholpen door de 'premierbonus'. Een tweede paarse kabinet leek het logische vervolg, ook al omdat het CDA nog steeds in een politieke woestijn rondwaalde.

Het einde van paars

Waarom ging het dan in 2002 zo vreselijk mis? Weer een paar aspecten. Allereerst verloor paars aan elan. Niet dat de sfeer in het kabinet er nu slechter op werd, maar de constellatie was veranderd. D66 zat meer in de verdrukking en dat speelde bij onderwerpen als bestuurlijke vernieuwing: de tegenstem van Wiegels in de senaat leidde in 1999 zelfs tot een korte kabinetscrisis. Belangrijker misschien was dat met het vertrek van Bolkestein naar Brussel en van Melkert naar de fractie het debat tussen PvdA en VVD veel aan scherpte verloor. De zakelijkheid begon sterk de overhand te krijgen. Het kabinet bleef economisch successen boeken, maar ging met de toepassing van marktwerking bij bijvoorbeeld woningcorporaties en nutsbedrijven verder dan Europees nodig was en politiek wenselijk bleek. Dit droeg bij aan een gevoel van vervreemding bij een groeiend aantal kiezers, vaak traditionele PvdA-stemmers die zich in een op hol slaande beleggerseconomie toch al minder thuis voel-

den. *It's not just the economy, stupid!* is de les die de PvdA toen hardhandig moest leren. Veel kiezers zoeken ook een zekere geborgenheid en morele orde.

Dit kwam het duidelijkst naar voren in de kwestie van migranten en hun integratie. Paars II had met de aanstelling van een minister voor Grottestedenbeleid (D66'er Van Boxtel) wel getoond oog te hebben voor deze problematiek, maar doorgaans werd dit vertaald in het bestrijden van de sociaaleconomische achterstand van groepen of buurten. Dat er aan de andere kant van het spectrum een sterke behoefte bestond aan openheid over de culturele scheidslijnen tussen oorspronkelijke bewoners en (vooral) islamitische nieuwkomers, werd te weinig opgemerkt en in elk geval niet politiek geproblematiseerd. Dat was precies het gat waar Pim Fortuyn met veel gevoel voor drama en publiciteit insprong met geschriften als achtereenvolgens: 'Verweesde samenleving', 'Zielloos Europa', 'Tegen de islamisering van onze cultuur' en uiteindelijk 'De puinhopen van acht jaar paars'. De jihadistische aanslagen in Amerika op 11 september 2001 wakkerden het vuurtje krachtig aan. De broeiende veenbrand kwam aan de oppervlakte en de stemming onder de kiezers sloeg drastisch om. De conclusies van het NIOD-rapport over Srebrenica brachten premier Kok op 16 april 2002 tot een verlaat nemen van politieke verantwoordelijkheid voor de Nederlandse rol in die volkerenmoord in 1995: het gehele kabinet trad af. Maar ook om andere redenen leek paars al enige tijd aan het eind van zijn Latijn te zijn. Op 6 mei werd Pim Fortuyn vermoord. Tien dagen later werden zijn politieke nazaten de tweede partij van Nederland.

De ziel terug in de politiek

Vier kortlevende kabinetten-Balkenende en het curieuze kabinet-Rutte I verder, zijn we nu ruim halverwege het kabinet-Rutte-Asscher. Het is wederom paars, zij het zonder deelname van D66 en zonder meerderheid in de

Marnix Krop

Eerste Kamer, wat tot ongekende vormen van 'buitenboordmotor-politiek' heeft geleid. Als gezegd, de regeerprestatie van dit mede door de PvdA gedragen kabinet lijkt niet slecht te zijn. Het doet wat het zegt en zegt wat het doet, waarmee het ook aan enig herstel van de politieke stabiliteit bijdraagt. Toch zijn de electorale vooruitzichten voor de partij ronduit deprimerend. Welke lessen vallen er uit de besproken perioden te trekken, niet zozeer over wat er bij de start van dit kabinet misschien is misgegaan, maar over wat er in het komende jaar en de verdere toekomst valt te doen? Zonder de illusie van volledigheid geef ik een drietal noties:

- ▶ Pragmatisme en ideologie. Zeker in een kabinet van de PvdA met de VVD zijn beide nodig. Zo'n kabinet wordt niet geboren, tenzij het absoluut niet anders kan. Daar doet het opgeven van de polarisatiestrategie niet aan af. De verschillen in politiek program zijn gegeven; een regeerakkoord komt alleen tot stand door heftig bevochten compromissen of door een evenwichtige uitruil van belangen en prioriteiten. Een zakelijke, pragmatische houding kan vervolgens de uitvoering van het akkoord en het regeren in het algemeen vergemakkelijken. Maar Bolkestein zag het goed: een kabinet tussen de twee ideologische uitersten in de Nederlandse politiek kan de dood in de pot voor het politiek debat inhouden. Dat is niet goed voor de electorale positie van de coalitiegenoten en evenmin voor de parlementaire politiek als geheel. Regeren in een coalitie houdt daarom ook strijd in. Dit vereist een zorgvuldig balanceren tussen de noodzaak van het bijeenhouden van het kabinet en de wenselijkheid van een scherp eigen politiek profiel, zowel binnen als buiten de coalitie. Gemakkelijker gezegd dan gedaan overigens.
- ▶ Monisme en dualisme. Wat de PvdA in elk geval kan helpen is een zekere relativering van het in de partij ingebakken monisme.

Traditioneel neigt de partij ernaar kabinetten waaraan zij deelneemt geheel naar zich toe te halen. Sinds de tijd van de polarisatiestrategie is die neiging zo mogelijk nog toegenomen. Dit levert enerzijds veel politieke hondentrouw op, inclusief een aan de leiband van het kabinet lopende parlementaire fractie. Maar het vermindert ook de politieke manoeuvreerruimte die de partij nodig kan hebben, niet alleen in het kabinet en in het parlement, maar ook tegenover de kiezers. In de huidige situatie heeft fractie- en partijleider Samsom er bijvoorbeeld goed aan gedaan buiten het kabinet te blijven, maar alles bij elkaar

Zowel van paars als van Van Traa kunnen de sociaaldemocraten van nu het nodige leren

heeft tijdens Rutte-Asscher de partij daarvan nog te weinig geprofiteerd. Het innemen van een onderscheidende, herkenbare positie in enkele 'vrije' kwesties zou partij en fractie wat noodzakelijke speelruimte kunnen geven. Waarom niet openlijk over een rechtvaardige en effectieve belastinghervorming gesproken? Met die vorm van profilering behoeft de loyaliteit aan het coalitieakkoord geenszins in het geding te komen.

- ▶ Ziel en zaligheid. In de oppositie is het gemakkelijker de 'ziel' van de partij te koesteren dan in een coalitie kabinet. Te veel koestering kan, zo laat het voorbeeld van de kruisrakettenzaak zien, echter ook opsluiting in zelfgekozen isolement met zich meebrengen. Ook bij het oppositievoeren kan enig dualisme geen kwaad. Tegelijk is het onontbeerlijk voor een partij als de

---

Marnix Krop

PvdA, zeker nu zij regeert, dat zij geen 'ontzielde' indruk maakt. Waartoe zij op aarde is en waarom zij haar politiek bedrijft en uitdraagt, dat alles moet voor andere politieke krachten, voor de eigen leden van de partij en voor de kiezers duidelijk zijn. Het 'sociale', dat wil zeggen de strijd voor sociale rechtvaardigheid in telkens wisselende omstandigheden, vormt de echte bestaansreden van de PvdA. Dat moet dus steeds in

hartstochtelijk politiek handelen zichtbaar zijn. In het huidige kabinet is dit zeker het geval geweest, maar het zou bijvoorbeeld in de systeemwijziging van de zorg veel sterker naar voren moeten komen. Het werken aan een rechtvaardige verdeling van inkomens en vermogens is wel degelijk een feest. En de vluchtelingen crisis maakt weer eens duidelijk dat het 'sociale' ook cultureel is.

A.L. Snijders

Recensent

Ik heb wel vaag van het schrijversdorp Peredelkino gehoord, maar als H. me vertelt dat zijn moeder daar wel eens gelogeed heeft, duizelt het me. Bijna al mijn kennis over de wereld bevindt zich in flarden mist. Als er soms een straal licht op valt, verbaast me dat, achtergrond wordt voorgrond, de orde wordt verstoord. Ik vraag hem hoe zijn moeder daar kwam.

“Ze schreef romans en gedichten, en was enige tijd bevriend met een Russische schrijver die in Peredelkino woonde.” Ik ken zijn moeder niet en vraag hem of hij haar romans las. “Ja, ze zijn niet slecht, maar ze is ermee opgehouden na een infame kritiek van iemand die nota bene haar minnaar was geweest.”

Ik haal De Koperen Ploert uit mijn kast, jaargang 1 – nummer 3 – juli 2000, gewijd aan Jean Pierre Rawie, dichter te Groningen. Hij wordt ondervraagd, hij vertelt over het recensie-verschijnsel: “Goethe heeft daar iets heel moois over gezegd – sorry dat ik hem nog even ter sprake breng. Toen Werther uitkwam, heeft die zeer slechte kritieken gehad. Dat weten wij niet meer; iedereen kent alleen zijn succes. Maar Goethe was daar zeer gevoelig voor. Hij zegt: een criticus behandelt je alsof je hem in de nek gekeken hebt, alsof je hem iets levert wat je hem niet beloofd hebt. Maar een criticus wordt geconfronteerd met iets waarvan hij het bestaan nooit had vermoed. En dan zegt zo iemand: ik had het liever zo en zo gehad.

Hij heeft een heel mooi gedicht, Goethe, over een man die bij hem langskomt, ongevraagd, en die schuift aan, aan tafel. En die eet alles op. Daarna gaat hij naar de burens en zegt: De soep was te zout, het vlees was niet warm genoeg, het dessert was niet zoet genoeg... En dan zegt Goethe: ‘Schlagt ihn tot, den Hund! Es ist ein Rezensent.’”

Register S&D 2015

Vetgedrukte cijfers verwijzen naar het editienummer van deze jaargang.

Thema's

- Vijf recepten voor beter werk 1
- Syriza: redelijk geluid of pure demagogie? 2
- Toekomst voor links 2
- Het nieuwe belastingstelsel: een schot voor de boeg 3
- Binding als politieke opdracht 3
- Of de politiek zich weer eens wil roeren in het onderwijsdebat 4
- Vluchtelingen: niet zomaar een crisis 5
- De hartstocht tussen de sociaal-democratie en de vakbeweging 6

Columns

- Eijsbouts, Tom, *Vertegenwoordiging vanuit het centrum* 1-4
- Linthorst, Marijke, *Blessing in disguise* 2-4
- Eijsbouts, Tom, *Het reëel bestaande politieke spel in de EU* 3-4
- Koole, Ruud, *Belastingen en uitgeven* 4-4
- Hurenkamp, Menno, *Zeg 'ns Aaa* 5-4
- Cornelissen, Wout, *Verlangen naar politiek* 6-4

Interventie

- Ben Salah, Faïrouz
  - *Crisis? Welke crisis?* 6-44
- Bruin, Louis de
  - *Afscheid blauwe envelop is tijdbom* 6-47 (zie ook: Haan, Liane den, Loos, Eugène & Sap, Jan Willem)
- Graaf, Niels
  - *Noblesse oblige* 3-99
  - *GeenPeil en de beginseldemocratie* 5-65
- Haan, Liane den
  - *Afscheid blauwe envelop is tijdbom* 6-47 (zie ook: Bruin, Louis de, Loos, Eugène & Sap, Jan Willem)

- *Behoud versus afbraak* 3-98
- Hoogland, Duco
  - *Cultuurverandering nodig op spoor* 5-62
- Jongerius, Agnes
  - *Zonder Europa geen eerlijk werk* 5-63 (zie ook: Mujkic, Emira)
- Keman, Jan Erik
  - *Ditjes en datjes* 3-95
- Loos, Eugène
  - *Afscheid blauwe envelop is tijdbom* 6-47 (zie ook: Bruin, Louis de, Haan, Liane den & Sap, Jan Willem)
- Mujkic, Emira
  - *Zonder Europa geen eerlijk werk* 5-63 (zie ook: Jongerius, Agnes)
- Mulder, Bertus
  - *Regionale tv in de verdrukking* 6-45
- Noten, Hendrik
  - *Tussen gelijk hebben en gelijk krijgen* 3-94
- Sap, Jan Willem
  - *Afscheid blauwe envelop is tijdbom* 6-47 (zie ook: Bruin, Louis de, Haan, Liane den & Loos, Eugène)
- Spekman, Hans
  - *Gemeenschappelijke drijfveren* 4-80

Artikelen

- d'Ancona, Hedy
  - *Het man-vrouw debat klaar? Nou nee...* 6-50
- Andriessen, Iris
  - *Invechten of aanpakken?* 3-56 (zie ook: Dagevos, Jaco)
- Becker, Frans
  - *Behaalde resultaten zijn geen garantie voor de toekomst. Bij het zeventigjarig bestaan van de PvdA* 6-64 (zie ook: Voerman, Gerrit)
- Beer, Paul de
  - *Basisinkomen, basisbaan of gewoon armoede bestrijden?* 3-87

- *Het gelijk van Jan Pen* 5-5
- Berger, Maurits
  - *Weg van de islam* 2-39
- Bieckmann, Frans
  - *Podemos: een ander Europa kan wel* 4-70
- Bloemhoff, Carine
  - *Solidair met vluchtelingen, opvangen met verstand* 5-43
- Blom, Jasper
  - *De toekomst is groen* 2-79
- Blonk, Roland W.B.
  - *Reïntegratie die wel werkt* 1-48
- Bokhorst, Meike
  - *Participatiesamenleving: weinig zeggenschap voor burgers* 5-83
- Bolhuis, Wimar
  - *Zonder publiek geld geen serieuze innovatie* 6-56
- Bordewijk, Paul
  - *Scheef denken over de verzorgingsstaat* 1-62
- Boumans, Saskia
  - *Geef jongeren de beloning die ze verdienen* 3-51
- Buijsen, Martin
  - *Ratificatie van het Biogeneeskunde verdrag: kwestie van menselijke waardigheid* 4-56
- Dagevos, Jaco
  - *Invechten of aanpakken?* 3-56 (zie ook: Andriessen, Iris)
- Dekker, Fabian
  - *36-urige werkweek is niet de oplossing* 5-22
- Depla, Paul
  - *De achterdeur aangepakt: reguleer de wietteelt* 4-29
- Dunk, Thomas von der
  - *'Het houdt niet op, niet vanzelf' – Vluchtelingen en de PvdA* 5-49
- Eijsbouts, Tom
  - *Vluchtelingenverdrag is levende solidariteit* 6-25
- Florijn, Marco
  - *Alleen door te experimenteren komen we erachter of basisinkomen werkt* 4-51 (zie ook: Osinga, Rieks)
- Fransman, Robin
  - *Belastingen in Nederland: liberaal noch sociaal* 4-11
- Grotenhuis, Saskia
  - *Bestrijd ongelijkheid door keuze middelbare school uit te stellen* 4-45
- Haan, Gunnar de
  - *In de geest van het Maagdenhuis* 3-75
- Hamilton, Joyce
  - *De weerbarstige praktijk van de Europese rechtsstaat* 6-18 (zie ook: Pilon, Annelies & Wiersma, Jan Marinus)
- Heerts, Ton
  - *De noodzaak van linkse samenwerking* 6-30
- Jacobs, Bas
  - *Hoe moet kapitaalinkomen worden belast?* 3-5
- Jadnanansing, Tanja
  - *Loopbaanleren is een vak* 3-44
- Jongerius, Agnes
  - *TIIP: vier keer nee, tenzij* 3-32 (zie ook: Oosterwijk, Gerard)
- Jongsma, Marijtje
  - *Een academie van nomaden* 4-64
- Jurgens, Erik
  - *De morele grenzen van stervenshulp* 2-29
- Levi, Marcel
  - *Paradoxaal uitkomsten van marktwerking in de dagelijkse praktijk van de zorg* 2-43
- Linthorst, Marijke
  - *In de nasleep van het zorgdebat* 1-9
  - *De sluipende tweedeling in het onderwijs* 4-38
  - *De worsteling met migratie* 5-57
- Kam, Flip de
  - *Links, rechts en de belastinghervorming* 1-66
  - *Een fiscalamiteit voor de PvdA dreigt* 4-5
- Karsten, Sjoerd
  - *Sectororganisaties vegen vooral hun eigen straatje schoon* 4-34
- Knottnerus, Roeline
  - *TIIP: bedreiging voor iedereen behalve de multinationals* 2-33
- Koning, Jaap de
  - *Armoede kan je bestrijden, werkloosheid nauwelijks* 1-26
- Koole, Ruud
  - *Griekenland, Europa en de legitimatie van politiek* 2-18
  - *'La France est en guerre': de oorlogstoespraak van François Hollande* 6-5

- Koopmans, Ruud
– *Weg met het slachtofferdenken van moslims* 3–60
- Krop, Marnix
– *Hartstocht en zakelijkheid als alternatieve recepten* 6–73
- Krouwel, André
– *Gesmolten kern* 2–5 (zie ook: Rodrigues Pereira, Nachshon)
- Lagendijk, Joost
– *Aan de randen van de democratie – Turkije en de Europese Unie* 6–10
- Marcouch, Ahmed
– *Extremisme stelt ons voor twee opdrachten* 1–5
- Mommers, Christian
– *Opvang in de regio: de feiten en de mythe* 3–79 (zie ook: Wijnkoop, Myrthe)
– *Kabinetsplan schiet tekort* 5–36 (zie ook: Wijnkoop, Myrthe)
- Mulder, Bertus
– *Arbeid in Nederland: van oudsher ongeschikt* 3–69
- Murawski, Sara
– *Het doel is zelfbestemming* 2–88
- Nierop, Annemarieke
– *Het nieuwe vaste dienstverband is het waard om voor te strijden* 1–42
- Noten, Han
– *PvdA en FNV: Samen alleen* 6–36 (Zie ook: Noten, Hendrik)
- Noten, Hendrik
– *PvdA en FNV: Samen alleen* 6–36 (Zie ook: Noten, Han)
- Oosterwijk, Gerard
– *TTIP: vier keer nee tenzij* 3–32 (zie ook: Jongerius, Agnes)
- Os, Roos van
– *Nederland pretpark voor het grootkapitaal* 3–25
- Osinga, Rieks
– *Alleen door te experimenteren komen we erachter of basisinkomen werkt* 4–51 (zie ook: Florijn, Marco)
- Otten, Bert
– *Sociaal ondernemerschap, maar dan echt* 1–54
- Oudenampsen, Merijn
– *De moed om onbescheiden te zijn* 2–52 (zie ook: Rijsbergen, Dylan van)
- Paulusma, Pim
– *Tijd voor conflict* 2–75
- Pavlopoulos, Dimitris
– *Syriza, bezuinigingen en de moord op de democratie* 2–14
- Pilon, Annelies
– *De weerbarstige praktijk van de Europese rechtsstaat* 6–18 (zie ook: Hamilton, Joyce & Wiersma, Jan Marinus)
- Piri, Kati
– *Hou Rusland kort – start een energieunie* 1–74 (zie ook: Tang, Paul)
- Priemus, Hugo
– *Betaalbaar wonen binnen de ring steeds lastiger* 5–69
- Pot, Frank
– *Het werk van de robots redden* 5–74
- Ridder, Josje den
– *Een linkse ledenpartij: moeilijk, misbaar of beide?* 2–92
- Rijsbergen, Dylan van
– *De moed om onbescheiden te zijn* 2–52 (zie ook: Oudenampsen, Merijn)
- Rodrigues Pereira, Nachshon
– *Gesmolten kern* 2–5 (zie ook: Krouwel, André)
- Rooduijn, Matthijs
– *De linkse kiezer wil meer gelijkheid* 2–83
- Roosma, Femke
– *Een verzorgingsstaat voor iedereen* 2–64
- Smeets, Hubert
– *Poetin en de sociaal-democratie* 5–27
- Tang, Paul
– *Hou Rusland kort – start een energieunie* 1–74 (zie ook: Piri, Kati)
- Tilburg, Rens van
– *Zoek de grenzen van het Stabiliteitspact op* 1–15
– *Hervat de vrijheidsstrijd* 2–58
- Top, Bart
– *Laat terroristen niet bepalen wie onze helden zijn* 2–69
- Ummelen, Bert
– *De ondraaglijke lichtheid van het euthanasie-debat* 1–58

Vandenbroucke, Frank

- *Dienstencheques: een vraagstuk van erkenning* 1-32
- *Soevereiniteit, solidariteit en democratie: de linkse puzzel* 4-18

Vatikiotis, Leonadis

- *Afscheidsbrief aan Jeroen Dijsselbloem* 3-38

Veraart, Maarten

- *Herstel de orde op het spoor* 4-22

Voerman, Gerrit

- *Behaalde resultaten zijn geen garantie voor de toekomst. Bij het zeventigjarig bestaan van de PvdA* 6-64 (zie ook: Becker, Frans)

Vogelaar, Ella

- *Opstaan en weer vallen: partij en vakbeweging* 6-40

Wiersma, Jan Marinus

- *De weerbarstige praktijk van de Europese rechtsstaat* 6-18 (zie ook: Hamilton, Joyce & Pilon, Annelies)

Wijnkoop, Myrthe

- *Opvang in de regio: de feiten en de mythe* 3-79 (zie ook: Mommers, Christian)
- *Kabinetsplan schiet tekort* 5-36 (zie ook: Mommers, Christian)

Zijl, Jan van

- *Gelijke kansen: het ongemakkelijke verhaal* 3-46

A.L. Snijders

- *Borreltafel* 1-78
- *Doorwaadbare plaats* 2-102
- *Vrijdenker* 3-102
- *Een droom* 4-82
- *Van keizers tot schooljongens* 5-90
- *Recensent* 6-82